

5223

0

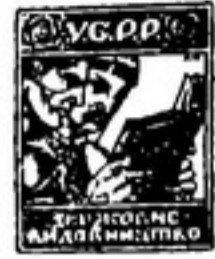

БАЛАНС

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

Л. КАРПЕНКО

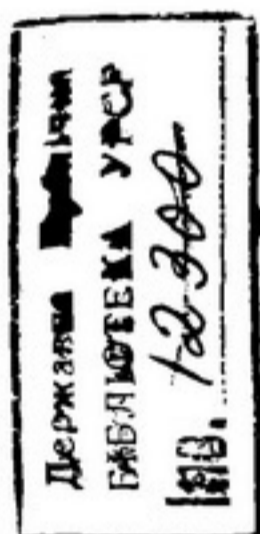

К. АНИЩЕНКО

А 5223 У

БАЛАНС

ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1927

Державна Публічна
БІБЛІОТЕКА УРСР
ІНВ. 173564.

ВН0007
Звірено 20 07 р.

БАЛАНС

I

Найпоганіше місце на участку інструктора кооперації Федора Макаровича Кислиці була ота долинка між Вакулівкою та Окуличами. Правда, долинка — як долинка: сюди — гора, туди — горбик, між ними долинка; рівчачком вода дзюрчить, мосток дранпій, рів уподовж дороги дерезою обріс, а через рів — ліс...

Звичайнісінька долинка, але, кажуть, у цій долинці полягло щось душ за двадцять... Ото їде собі дядько в Окуличі на базар чи з базару, раптом — «стій!». Як уже було далі, ніхто не міг сказати, бо хто знав, той перебував на тім боці, а хто тільки чув, то обходив долинку або їхав иншим шляхом... Переказували, що з долинки якимсь чудом вихопився громадянин Лейзор Ципоркес, але від нього до цього часу ніхто не добився путящого оповідання про долинку.

Долинка — долинкою, а й сама Вакулівка не викликала в Федора Макаровича веселих думок. Він знав, що в крамниці вакулівського споживчого товариства тільки й краму, що двоє пужален, а на дверях крамниці завше висить фунтовий замок. Голову чи членів споживчого товариства можна побачити хіба що випадково.

Але наказ: подай - но, товаришу - інструкторе, баланс вакулівського єдиного споживчого товариства — цифрою

докажи й покажи, що то за Вакулівка. Інструкторська колегія була невблаганна і ніяких резонів не приймала. У Федора Макаровича було майнула чудова ідея: скласти баланс вакулівського товариства просто... з лсного вечірнього неба, що так хороше червоною наміткою оточило краєвид. Скільки разів так складали баланс! Ого!.. Та це й дурниця перед тим, як готовився, скажімо, план заготовчої кампанії.

Сіла собі інструкторська колегія за стіл, запалила люльки і, не рипаючись за двері, склала такий план заготовчої кампанії, що в центроспільці аж заплямкали... За тим планом Окуличівський район міг прохарчувати, зобути, зодягти й медом нагодувати не менше за половину радянських соціалістичних республік і взамін одержати «за розкладкою» один вагон справжніх костромських личаків та два мішки дерев'яних гудзів для даремного розподілу між населенням.

Весело сміялась тоді інструкторська колегія, поділяючи костромські личаки та гудзі...

Але на цей раз інструктор-секретар таємно сказав Кислиці:

— Майте на увазі, товаришу, баланс потрібен робітничо-селянській інспекції; на кожен цифру — документ і підстава.

— Сьогодні вже пізнавато, — зауважив Кислиця, згадуючи долинку. — Піду завтра зранку.

— Е! Завтра на обід баланс має бути в руках голови правління! Чуєте?! Йосип Трохимович дуже просив поспішити. Ідіть, товаришу, покіль не прийшов товариш Запупиркин. А то, знаєте, буде лементу... Швиденько перекинетесь через долинку, а там ліском і Вакулівка... Захопіть у бухгалтерії справочку, скільки винуваті вакулівці...

Федір Макарович потупався - потупався і, позіхнувши, вийшов надвір.

Сонце вже заходило за лісові горби понад річкою Россю; на обрії в червоно-блакитному сяйві крутився далекий вітряк. Над річкою в очеретах уставав туман, і чорна зоряна ніч уже сунула од Вакулівки.

II

Федір Макарович Кислиця був родом із Верхньої Греблі. На своєму віку довелося йому писарювати, дякувати, учителювати, підчас великої європейської війни 1914 року служив він в обозі третього розряду, а коли на Україні почалась доба військового комунізму, то Кислиця пристав до кооперації. Прийшов він у «Дніпросоюз», як колись звалась кооперація, з торбиною за плечима, а в торбі — півпаляниці, дрібок соли та дві цибулини — «одчипне» кватирної хазяйки...

Голова місцевого окуличівського «Дніпросоюзу», Йосип Трохимович, низенький, присадкуватий чоловік з добрими пильними чорними очима, в простій сорочці, на босу ногу, без шапки, ну, як дядько з печи, балакав на подвір'ї «райсоюзу» з кооператорами, що наїхали з сіл. Такий вигляд голови відразу пригрів Федора Макаровича.

Йосип Трохимович поглянув на Кислицю, спитав:

— На заробітки?

— Та хотілося б...

— Грамотні?

— Учителював колись.

— Що ж це ви кинули свій фах?

— Такий час: усі хочуть їсти, а не вчитись.

— А співи знаєте?

— Та знаю.

— Ідіть до контори, спитайте там Тимоша Васильовича.

Тиміш Васильович, голова інструкторської колегії, дуже схожий на якогось старовинного московського

святого, але в українській вишитій сорочці, з люлькою в зубах і камертоном у руках, теж прихильно зустрів Федора Макаровича. Дещо спитав:

— Рахувати вмієте?

— Трохи...

— А баланса скласти?

— Не доводилося, але...

— А українську мову знаєте?

— Ну, а як же? Я родом з Верхньої Греблі.

— З Верхньої Греблі? Може, знаєте дяка Якубовського?

— Дуже добре — і кумував у нього.

Розбалакались про Якубовського... Непомітно згадали, яка добряща самогінка у Верхній Греблі, а коли Тиміш Васильович дізнався, що в Кислиці добрий баритон, то на radoщах стукнув камертоном, задав для приміру тон і сказав рішуче:

— Зайдімо тут через дорогу.

Зайшли до сусідки Христі. Хоч і не такої гарної, як у Верхній Греблі, а все-таки випили, а закусували одчипною цибулею та паляницею.

Так і став Федір Макарович інструктором української кооперації.

III

Це були золоті часи за все життя Кислиці.

Вранці п'єш собі чай у кооперативній столовці, до обіду вештаєшся по містечку; в обід, випивши чарку-другу в Христі, обідаєш із годину, потім на кухні побалакаєш із Палажкою; од обіду до вечора пайок одержуєш або — сюди-туди, на Рось сходиш викупатись та з череватих міщанок поглузувати, а ввечері де-небудь по чарці чи то співка, а там — десь у хвильки аж до самісінького ранку.

І якби не та гемонська громадянська війна, що про неї инколи надходили чорні вісті, та чутки про повстання в околицях і особливо про події в долині, в райспілці було б цілком затишно.

І от тихий спокій райспілки й інструкторської колегії раптом скаламучено. Прибув призначений із центру новий завідабель інструкторів. Чоловічок із виду маленький, поганенький, але в чоловічка під шкуряною тужуркою цілі віжки теліпаються — револьвер... А вже звісно, коли носить хтось нагана та ще й на такому видному налігачі — особа відповідальна... Сам Йосип Трохимович із приїжджим по-хорошому балакає, а Тиміш Васильович, забувши на столі камертона, подався на свій район...

Новий завідабель інструкторською колегією мав прізвище Запупиркин, а звався Василь Іванович. По-українському правильно вимовляв одно слово — «сало», а що до кооперативної справи взагалі, то...

Товариш Запупиркин сказав до інструкторів «програмову промову»: мовляв, увесь світ знає, що хахли народ невірний, а він, Василь Іванович Запупиркин, поживши на Україні, переконався остаточно, що кожний малорос — самостейник, а коли до того він, цей малорос, ще й кооператор, то... (Тут Василь Іванович полапався за свої віжки). А село — це цілковитий розбишацький табір, де в кожнісінькому куточку сидить гайдамака й де порядній людині треба й до вітру сідати неодмінно із зарядженою гвинтівкою... Може, скажете, неправда?

Інструкторська колегія, потупившись, слухала промову... Василь Іванович так скінчив її:

— Тепер кооперація — шлях до комунізму. Дайош, братець, сало! А коли ви цього не розумієте й ще не сиділи в «підвалі», то посидите, а, може, хто хоче в «штаб Духоніна», то я дам перепустку...

Наган під тужуркою так і просився під ніс інструкторській колегії... Але охочих до «штабу Духоніна» і в «підвал» не знайшлося... Вся райспілка ходила перед Василем Івановичем навшпиньках, а інструктори носились по своїх районах, складаючи звіти та баланси про становище споживчих та сільсько-господарських товариств...

Був той час, коли запроваджувалося єдину споживчу кооперацію з обов'язковим членством...

У Федора Макаровича увесь його район був на папері. Не було лише Вакулівки, але на це була своя причина.

Вакулівка припадала на район Тимоша Васильовича. Коли інструкторська колегія складала 1001-й план заготовчої кампанії, то Вакулівка, за відомостями Тимоша Васильовича, мала пшеницю, сало, мед, віск, шкуру, вовну... Але, як довідався сам Кислиця, то там був один-однісінький, правда, чудовий предмет — самогін... Місце збуту — окружні базари. З промислів процвітав теж один — той самий, що вславив долинку між Вакулівкою й Окуличами. Але, як то говорить: не піймав — не кажи, що злодій.

Не посмів Федір Макарович дати такі відомості всупереч відомостям Тимоша Васильовича, а тільки розказав, що Вакулівка тягнеться ярами-кручами верстов на п'ять; хата од хати — добрі гони, а крамниця споживчого товариства облуплена, як старий шинок...

Так і лишалася Вакулівка з боку, поки не приїхав представник центру. І нате вам:

«Дайош, братець, сало!»

IV

Шіпака йшов Федір Макарович до Вакулівки.

Колись, кажуть, було, як до кооперативного товариства їде інструктор — і коні йому готові, і вишнівка з леченою куркою жде на нього. А саме інструктування

зводилось до того, що інструктор зробить дві - три уваги що до вишнівки та курки і... подався.

Кажуть, була така щаслива доба української кооперації. А тепер? Як трапиться дядько та підвезе — спасибі, а не трапиться — пішака і в Петрівку, і в Пилипівку... А прийдеш на село до кооперативу — нікуди повернутись, до голови товариства. Тут усяко буває: якщо пугацій кооператив, звичайно, не без хліба-соли, іноді й чарка з куркою... А в отакому, як вакулівський, то хай він тричі згорить, коли в ньому з роду - віку хоч один інструктор як слід чаю попив!..

Усе це дуже відомо Кислиці: тому - то йде він, не поспішаючи. Шкандибає тихою польовою дорогою...

Над степами й лісом понад Россю зійшов місяць, і дорога якраз підходила до славетної долинки.

Щоб несподівано не вскочить у біду, Федір Макарович голосно заспівав: «Б'ють пороги, місяць сходить»... Голос губився в степовому просторі, і сам співак почував, що зле він ховає свою тривогу — замовк. Спустився в яр, гупнув по дошках мосточку, піднявся на горбик... Став.

Тихо. Із-за сосон мляво дивиться зажурений місяць.

Кислиця витяг капшука з тютюном, сів на пенька, зробив цигарку. Прислухався. Тихо. Попробував закурити. Але чудова запалка, зроблена аж у Саратові, що коштувала фунт сала та пару огірків, на цей раз не викрешувала вогню. Пирсне іскра в повітря — і нічого... Полапав гніт: бензини було досить. Ще раз чиркнув...

— Не горить?

Не то з неба, не то з-під землі так спитав хрипкий голос. Такий голос буває тільки в людини, що п'є самогін корцями, а закусує цибулею...

Федора Макаровича як струснуло. Він прикипів до пенька.

— Кажу — не горить? — спитав голос насмішкувато.

В тіні сосни стояла висока постать, що їй належав цей голос.

— Та не горить, бісова тівь,— одказав Кислиця.

— Тютюн маєш?

— Маю.

— Ти хто такий? Куди йдеш?

— Я — інструктор із Окуличівської кооперації. А йду в Вакулівку.

— А-а, жидівський попихач!.. Давай тютюну! Кооперація на тютюн багата...

Постать узяла капшук, довго крутила цигарку; віддала капшук; сказала, обдаючи духом цибулі та самогону:

— Де ж його в чорта прикурить?

Раптом свиснула. Свист луною пішов лісом і десь за Россю, вискочивши в степ, пропав. Ще й луна посвисту не вщухла, як коло Кислиці з'явилися нові люди. Чоловік на десять. Двоє - троє мали в руках рушниці без багнетів.

«Ну, вскочив! — подумав про себе Кислиця. — Бісової душі баланс!..»

— У кого, хлопці, сірники?

— В землянці забули. А що це за птиця?

— Ходімо до землянки,— сказала перша постать до Федора Макаровича,— там і закуримо.

— Спасибі, я вже покурю у Вакулівці.

— Хай господь милує, наче у нас для подорожнього чоловіка вогню не знайдеться! Прощу до господи!..

Запросини було сказано так рішуче, що Кислиця мимохіть устав з пенька й невпевнено сказав:

— Спасибі за ласку, але я повинен поспішати до Вакулівки. Служба...

— Що воно таке?

— Каже — інструктор кооперації.

В гурті весело засміялись:

— Ведіть до штабу — роздивитесь... Та обшукайте, чи нема зброї...

— Ходімо, товариш. Я тобі тільки очі зав'яжу. Не бійся: до смерти тобі ще буде з годину-дві...

Двоє з рушницями — один спереду, другий ззаду, третій зав'язував якоюсь ганчіркою очі; прив'язав до скручених рук мотузка...

Рушили... Ішли, спотикаючись об коріння. Іноді дубці хвиськали в обличчя.

Один із конвойців спитав Кислицю:

— Це ви співали над яром?

— Я...

— Гарно співаєте...

— Перестань! — гнівно крикнув другий.

V

Коли зняли з очей Кислиці пов'язку й він оговтався, то побачив себе в звичайнісінькому льоху для зимівлі пасіки... Навіть дух був добре випаленого льоху. Льох мав дві частини: в першій світився на стіні моргунець і купою лежала під стіною всяка зброя. Вхід закрито брезентом, а за брезентом тихо тупала варта.

До другої частини льоху, де взимку переховувалось пасіку, вела широка кругла дірка — людині, зігнувшись, улізти... Із цієї дірки густо виходив махорочний дим, на долівці лежала кругла світла пляма й чулась тиха розмова...

«Бандити чи повстанці?»

Федір Макарович чував, що гайдамаки лютують, не спускаючи ні чужим, ні своїм... І недвозначно було сказано: «до смерти тобі буде з годину-дві»... Виходить, що тікав од «підвала», а вскочив у льох: замість «штабу Духоніна» потрапив до штабу бандитів...

Але за віщо, про що умирати? Якесь стерво хапає посеред дороги, тягне в нору, а там...

Обурення охоплювало Федора Макаровича, але... Була й маленька надія на благополучний кінець: він паперами докаже, що він за один, куди йде, по що... Він, Кислиця, не ворог народові... звичайний собі чоловік — бідолаха, котрий за шматок хліба буде служити й чортові. За що ж його вбивати, як скажену собаку, десь у яру посеред ночі?... Знов же якби він, Кислиця, схотів, то от ухопив би з купи зброї рушницю і... може, всіх би перебив... Але ж він цього не робить, хоч в одну мить можна руки розв'язати...

В дірці з'явилася голова, сказала:

— Лізь сюди.

В другій частині льоху, високій, із дерев'яним повітрягом для вентиляції, блимав каганець. На лавках коло стін сиділо чоловіка з десять у машкарах.

— Добри вечір! — привітався Федір Макарович.

— Здоровенькі будьте...

Глузливий сиплий голос належав високому грубому дядькові в жупані з розідраним рукавом.

— Хто ти такий?

— Інструктор кооперації... Іду до Вакулівки повідомити товариство, щоб їхали в Окуличі по крам.

— Крам привезли?

— Привезли.

— А ще що?

— Та всього: мило, гвіздки, тютюн, коломазь, бляху...

— Міняють на хліб чи за гроші?

— Хто може, той готівкою, на «керенки»¹⁾ чи хлібом платить, а бідним товариствам — на віру, в кредит.

— Так...

Сиплий голос наче прочистився й пом'якшав. Спитав:

— Ви давно були у Вакулівці?

---

¹⁾ Паперові гроші тимчасового петербурзького уряду. — Автор.

— Давно. Один раз був там, та нікого з кооператорів і в очі не бачив... Правда, тоді ні з чим було й турбувати людей, а тенер хочу порадувати: хай беруть крам і розторговуються. Час узятись до справжньої роботи...

— Тільки за цим і перся посеред ночі? Ач, якій добрий!

Присутні кахикнули...

— Ну, з новиною, може б, і не поспішав, та справа стоїть так: на ранок у райспілці будуть розбирати, якому товариству й скільки товару дати. Спитали мене про Вакулівку — скільки їм; кажу — не знаю. «Ну, то спитайте». От і пішов. Служба...

Друга машкара зловісно сказала:

— Добре бреше! А ти давно жидам та кацапам п'яти лижеш? Уся Україна повстала, а ви, зрадники, наш хліб міняєте на московські личаки?... Га?! Комуна заводите? Оце тобі, дядьку, ласка: аршин ситцю — подавай мішок жита... Га?!

Перша машкара перебила другу:

— Перестань!.. Подожди! Ну, так що ж потрібно тобі у Вакулівці?

— Сповіщу людей, та треба скласти баланс, звіт, бо без цього не дадуть краму...

— Так. Дамо тобі віри. А що ви, пани - отамани, на це скажете?

Із кутка прохрипів бас:

— Утопить бісову кров у Росі...

— А про мене, — сказала друга машкара, — спершу треба шомполами прописати йому баланс на с... ці, а потім у Рось — хай у раків закладе єдине споживче товариство з обов'язковим членством... Га-га-га!!

— Шановні отамани, — благав Кислиця, — помило-сердствуйте: батько-мати, жінка, діти... Та хіба ж я ворог народові українському, хіба ж я не українець? За що ж мене губите?..

— Про свою рідню ти розкажеш у пеклі... Гей, хто там — проведи товариша інструктора до чати над Россю. Скажи, щоб причепили на шию путящий камінець...

Повний ясний місяць стояв над лісом. Сивий туман ліз похід деревиною. Впала — покотилася зоря.

Оце тільки й встиг запримітити Кислиця, а далі — темрява: на очах ганчірка, на руках мотузки, а на душі — як кіт напаскудив...

«От так ускочив... утоплять — і ніякого сліду... Казав колись Якубовський: не ходи в кооперацію, бо буде вона бита, іди духовною стежкою... Не послухав... Та чорт же його знав, що потрапиш у таку халепу... Вже ста ж¹⁾ закінчував, майже блискуче — і на: до раків закладать єдине споживче товариство...

А що подумують у райспілці? Що скаже Йосип Трохимович, як буде казирись Запупиркин?... День-два будуть лаяти, потім когось пошлють у Вакулівку скласти баланс, а його, Кислицю, звільнять із посади... Ха-ха-ха!... Хай звільняють, тепер не страшно».

— Везіть човном до Василівщини, а там кинете!...

Рушили... Знову спотикались об корчі... Варта лаялась...

Але ось вогкий подих річки впав на лоб Федора Макаровича. Тихо хлюпнули весла по воді...

Скорботно затіпалось серце інструкторове. Думка колесом вертілась:

«Ну, і для якого біса пішов ти, дурило, в кооперацію? Нікуди було дітися, чи на легкий хліб забажалося? Ну от, заробив... А як би хороше було: осьмуха своєї землі, ота глиняна круча, засадив би її садком, год через десять мав би якусь кислицю й спокійний шматок хліба. Ніякий чорт не становив би тебе на стаж

---

¹⁾ Бути на іспиті в якійсь роботі.— Автор.

і не ганяв би, як щуцика... Ну, та від землі відбився, пішов тинятися. От і достукався: Москва співає своєї, Україна веде своєї — біс їх розбере, а ти, Кислиця, ракам на снідання... Отут у затоні шубовснеш на дно, як щуценята в мішку...

Е, та коли вже пропадять, то чи не краще самому кинутись у річку... Піти на дно, а десь виринути... Врятувався ж якимсь чином Лейзор Ципоркес»...

Кислиця зробив рух.

— Сиди смирно, бісова душа, а то як угилю веслом!...

— Де ваша совість? — запитав Федір Макарович.

Але балакати не довелось, бо дуже грубі й сильні руки взяли його голову й засунули в рот мокру ганчірку...

* * *

Минув якийсь час. Об човен хлюпали хвилі, над річкою пролетіли дикі качки, десь у степу іржали коні; тут поблизу гуготів поріг... А в голові: льох, засідання батьків-отаманів, у одного розірваний жупан, вата вилазить. У райспілці — Запупиркин: «дайош, братець, сало», і Йосип Трохимович, у сорочці, на босу ногу, розмовляє з приїжджими кооператорами...

Федорові Макаровичу аж боляче стало від таких мізерних думок. Останні хвилини, а вухо ловить такі звичайні звуки, а не якийсь ангельський спів чи регіт чортяк; у дурній голові замакітрився драгий отаманів жупан. І думка така: не все скінчив по службі — баланса не склав...

Зашелестіла осока...

— Тут кинемо?

— Тут.

Човен ткнувся в пісок. Кислиця захолов. Час його кончини прийшов. Зараз причеплять на шию каменяку й бовкнуть у туманні хвилі порогу...

Ні! він так не дасться! Він буде пручатися, битися, кричати... А коли й з каменем на шиї піде на дно, то ножем переріже мотузки... Чи, може, улучити мить, вихопити ножа і всадити в груди бандитів?!

VI

Осока умовкла, човен важко сів на мул... Певно, той, що засунув у рот ганчірку, сказав:

— Коли хочеш жити, ані писни! Іди!

Ступили кілька разів, переступили човен... під ногами почувся м'який пісок. Ще кілька хвилини — лягнули весла, хуркнули над головою дикі качки, і зовсім близько загуготіли пороги. Цілком опам'ятався Федір Макарович тоді, як сонце добре припікло йому в потилицю. Почав випростовувати руки, зірвав з очей пов'язку, витяг із рота брудний смердючий віхоть. І, даючи волю своєму обуренню та гніву, почав лаятись на чім світ стоїть...

Але радість життя була остільки велика, що гнів Федора Макаровича змінився безжурними веселощами та жартами... В райспілці товариш Запупиркин лютує, піджидаючи баланса, котрий йому так потрібен, як бабі гармата. Тиміш Васильович глузує:

— Так, так, товаришу Кислице, цікава пригода з вами трапилась!.. І розкажете правдоподібно. Але ми — старі кооперативні пацюки, нас на полові не піддуриш: не зуміли ви скласти баланса і, щоб одчепитись, придумали цю історію з гайдамаками...

— На повірку цього факту, — теліпає віжками товариш Запупиркин, — я пошлю вас у підвал: там розберуть, де баланс, а де брехня...

Тиміш Васильович піддакує:

— А стаж ваш пропав: мало того, що діла не зробили, а ще й симуляцію розводите — підриваєте авторитет радянської влади в боротьбі з бандитизмом...

А Йосип Трохимович прищурило око й тільки й спитав:
— І вони не почастували тебе канчуками?

Інструкторська колегія за животи береться, слухаючи, як вибріхується Кислиця: зрозуміло — вся сила в балансі...

— Дядьку, гов! А подождіть...

Кислицю наздоганяв хлопчина з кийком у руці й торбинкою через плече... У хлопчини в руках була здорова цигарка.

— Дайте, дядьку, сірника...

«І цьому сірника!» — подумав Кислиця і сказав:

— Нема, козаче... Скажи, куди це дорога?

— До Василькова.

— А Вакулівка в який бік?

Хлопчина недовіжливо поглянув на Кислицю.

— Та ви ж із Вакулівки йдете...

— Заблудив я...

— Вам до кого?

— До кооперації.

— Тоді вам, як кінчатся береги, прямо до млина...

Ну, дайте, дядьку, сірника...

— Нема, козаче, хоч утопи...

Хлопчина побіг своєю дорогою, а Кислиця весело засміявся... Та й як його не сміятися? Над головою блакитне небо в золотому сльві сонця, до обличчя хилиться й лоскоче його повний колос; бідовий козарлюга, що шукає сірника на широкій дорозі... І єдине споживче товариство на дні Росі у раків, яке малося засновуватись за його допомогою... А замість того степовий простір, на обрії «Палієва могила» і синьою стіною ліс...

Федір Макарович знову згадав райспілку: уже напилися чаю в кооперативній столовці, посподились у контору на службу. Гомонять. Згадують його... Дивуються, чого це він забарився та яку новину привезе з району.

А новина є: у гайдамаків не було сірників, щоб прикурити, вони виходять до містка; у пастушка сірників немає: значить, немає і в його матери, бо якби були, то він був би не козак, щоб не вкрати... Значить, цілий район у першу чергу вимагає сірників... О, він напише такий доклад про сірниковий голод на Вакулівщині!..

А все-таки як його розказати про подію? Та чи варт розказувати? Не повірять. А Запупиркин справді пошле в підвал... Встрянеш у таку пригоду...

Порішивши зберегти подію в своєму серці, Кислиця непомітно пройшов до млина над Россю... Тут, де не взявся, сам голова Вакулівського споживчого товариства— бугайкуватий дялько, прізвищем Гарбуз.

Сердечно привітались.

— Давненько в нас не були, товаришу інструкторе...

— Не було діла, товаришу Гарбуз.

— Ми раді вам і без діла. Ждали вас, як бога. Взались, знаєте, до роботи. От подивіться.

Справді, кооперативна крамниця була відкрита. На дверях під вітром гойдались два пужална та старий хамут ліз у вічі. За стійкою був член ревізійної ради Скибка. Якась молодичка вибирала оселедця.

Гарбуз давав Кислиці пояснення.

— Були оце в Василькові на базарі та купили на власні кошти бочку оселедців... За три дні розхапали всі.

— Скільки ж вам за цього оселедця? — спитала молодичка...

— На царські гроші — гривеник, на керенські — 20 карбованців, на осикові — 50 карбованців, на підточку¹⁾ 200 рублей, а на українські мужицькі, то один фунт жита або десяток яєць.

¹⁾ Керенські, чи «керенки» — паперові гроші тимчасового петроградського уряду; «осикові» — паперові 50 карбованців київського уряду «народньої української республіки»; «підточки» — великі паперові гроші радянського уряду. — Автор.

— Жито ще в полі, кури не несуться, окоренків немає, Україна в ярах тиняється... Може, на віру дасте? А де ж ваш гас, а де сірники? І шмаровидла треба... і краму треба, і гапликів...

— Як на віру, то тобі всього треба. Дамо тільки оселедця, бо й сами їздимо на немазаному возі, а закурить виходимо на білоцерківський шлях. Яєдь, кажеш, немає?

— А нема!

— Що ж ваш півень робить?

— А те, що й кооперація: байдики б'є... Ну, то я беру оселедця... Запишіть. Прощавайте...

— Сучої пари півень! За таку мову бери ще одного... Чуєте, товаришу інструкторе, які в нас гострі молодіці?

Скибка прищурило око на інструктора, спитав:

— З доброю новиною прибули?

— Не знаю, чи добра чи недобра, а є: споживча кооперація й сільсько-господарська з'єднуються в єдину споживчу кооперацію.

— Єдною голого з голопузим... Хіба що ланцюгом звязати...

— Так, буде обов'язкове членство. Хоч-не-хоч, а кооператором маєш бути... Такий наказ із Києва... А селянство не голе: по фунту жита принесе кожний дядько, а в дядька сем'я з семи душ — от вам сім фунтів жита, а скільки хат на Україні? Буде море хліба — море золота...

— Коли силою, то не дадуть і по фунту, — рішуче сказав Скибка.

— За крам дадуть... Народові потрібен крам, залізо, чай... Буде товарообмін.

— Про цей товарообмін ми вже чули. Гарна штука: ти, дядьку, жито давай, а тобі... Добра політика!

— Нам, кооператорам, не встрявати в політику: ми тепер відбудовуємо господарство. Тепер найліпше виходить єдина кооперація...

— А завтра яка ж буде?

Скибка щурив око, а Кислиця почував себе, наче попа в решеті возить... Добре Скибці так думати й казати, коли він не чув програмової промови Василя Івановича Запупиркина й не бачив його віжок... Гарбуз дипломатично вступив до розмови:

— Крам у спілці є?

— Привезли.

— От би нам...

Кислиця вскач повіз попа:

— Дадуть. Оце й прийшов до вас, щоб скласти баланса...

Скибка аж підскочив:

— Якого баланса?! От вам наш баланс: двоє пужален та хамут. Не вірите? От вам книги... Та й без книг я вам розкажу: торік нашу крамницю розбили чеченці; щось через місяць одвідала нас Галичина — українські січовики: добрали те, що залишили чеченці; після січовиків вперлися ще якісь нехристи — гвіздки повітягали... Оце вам увесь наш баланс.

— Краму вам потрібно?

— Ще й як!

— То треба дати баланса. Хоч із коліна.

— Коли так, то вам видніше...

VII

Гарбуз запропонував:

— Товаришу-інструкторе, ви з дороги. Затомились. Милости прошу до хати...

— Дякую. Я вранці випив чаю...

— Чай — чаєм, а на зуби щось треба скинуть... Будь ласка... Дома й баланса складете, бо тут, як бачите, ні на чому й сісти... Дохазяйнувались...

Скибка залишився в крамниці, а Гарбуз повів інструктора снідати. Але через хвилину повернувся:

— Забув оселедця!.. От що, Йване, запрягай конячку та одвеземо інструктора; може, і справді краму здобудемо...

— Попробуємо... Каже, бісова віра, що чай уранці пив?!

— Добре! Не будь такий гарячий...

Гарбуз наздогнав Кислицю. В ярку під горою була Гарбузова хата...

— Як ви сюди снопи возите?— поцікавився Кислиця.

— Аби було що, а вивезти можна... Біда та, що й возить чорт-ма. Ото вторгуєш на оселедцях, та й знов до торгу на чахоплю... До революції жили сяк-так, а тепер... як бачите...

На Гарбузовому дворі не було ні ломачки. Стара, видно дідівська ще, хата «в шули», нахилилася на бік; на стрісі ріс зелений мох, а верх світився, як ребра об'їденої собаками коняки...

Гарбуз казав:

— Була одна надія на кооперацію, та й вона луснула... Була надія на землю — колхоз забрав... Ну - у, хоч тікай світ - за - очі...

Гарбузиха косо зустріла хазяїна з гостем, але, довідавшись, що гість із райспілки прибув із вісткою про крам, разом перемінила тактику: на сковороді зашкварчало сало з яєчною, чистий настільник простягся із столу додолу...

Розбалакались потроху:

— Обносились до того, що, повірите, ні в чому й до церкви сходять. Подивіться на моїх парубків: без штанів козаки... Миколо, та всякай носа...

Чорнобривий замурзаний Микола соромливо потяг у ніс, а його брат улучив мепт, щоб похвалитися:

— А в мене в носі нічого нема...

Яєчня була навдивовижу.

— Давай, хазяйко, і по чарці. Федір Макарович — свій чоловік: гріх не почастувати і... оселедець аж рота роззявив... Будьте ласкаві: чиста, як скло, а міцна, наче на Запоріжжі варили. Тільки в Трилісах та в нас і знають секрет гнати її, капосну. Дай же, боже...

— Який же крам? Чи буде ж на спідниці? Бо все чоловічий крам скрізь, наче баби в світі перевелись...

— Усякого краму привезли...

— Навезли-то — навезли, та чи капне нам щось?

— О, знов нам не буде, а весь крам на базарі. Така вже миршава кооперація в нас: завше задніх пасе...

— От повезу Федора Макаровича — там уже виберу й на спідницю, і на кохту...

— Тату, а мені на жупан! А Миколі на штани...

— Добре, хлопці... Ідть-но, подивіться, як дядько коняку запрягає...

— Спасибі за хліб-сіль. Тепер і до балансу можна взятись...

Зачувши слово «баланс», Гарбузіха випровадила синів на двір, а сама прикипіла коло печи. Федір Макарович питав та записував, голова кооперативу відповідав... Нарешті перед очима Кислиці стояло:

Баланс Вакулівського єдиного
споживчого товариства

А к т и в:

Майно . . . . . Двоє пужален та старий хамут

Паї . . . . . Були та загули

Гроші . . . . . Які саме?

Товари . . . . . Спитайте чеченців перехожих

Разом . . . . . Дуля.

П а с и в:

Власного капіталу . . . Вошива очкурня

Прибутку . . . . . Набули струп на всю голову

Резерви . . . . . Беркові штани

Позики . . . . . У старої кози трясці

Разом . . . . . Дуля.

— Оце вам, Федоре Макаровичу, самий справжні-
сінський наш баланс.

— Ви таки багатенькі, але не дасть Йосип Трохимо-
вич краму... Хоч би для показу мішків зо три жита...

— Не дасть Йосип Трохимович — попросим Степана
Патрикійовича: він же відає торговельним відділом?..

— І той не допоможе, бо тепер у райспілці вся сила в
інструкторах — як інструктор скаже, так і зроблять, а
над інструкторами сидить така вам бісова печінка...
десь із Києва його прислали... Ні бе, ні ме, ні куку-
ріку, а вся сила в ньому. Оце й мене погнав до вас по
баланса...

— Ну, то вже якось будемо рятуватись...

— За вами ще й боргу лічиться один мільярд сім-
сот мільйонів...

— Скільки?! Аж у жар кинуло... На старі гроші
ми винуваті сімнадцять карбованців...

— Треба рахувати на совєцькі.

— Хай буде підточка. Пишіть наново...

Кислиця наново писав, Гарбуз наново вираховував;
Гарбузиха не зводила очей із чоловіка й товариша ін-
структора... Вилигали квартиру самогону — замакітрилось
у їх головах... Та ні: чоловік своє веде, і товариш-
інструктор своє пише...

Вийшов новий баланс:

А к т и в :	П а с и в :
Майна 2.000.000.000	Власн. капіт. 4.000.000.000
Паї 100.000.000	Прибутку 50.000.000
Гроші 2.000.000.000	Резерви 50.000.000
Товари 1.700.000.000	Позики 1.700.000.000
Разом . 5.800.000.000	Разом . 5.800.000.000

Федір Макарович нахмурич чоло. Він згадав відомості Тимоша Васильовича про Вакулівку.

— Скажіть, чи бував у вас Тиміш Васильович?

— Ні, бог милував, не було ні Тимоша, ні Василя...
А що?

— Та він подав відомості про Вакулівку, що у вас є і шкури, і віск.

— То й ви пишіть так, щоб брехати докупи... аби крам...

Кислиця написав додаткові відомості:

«Населення щиро вітає споживчу кооперацію, юрбами несе пайові та членські внески. На районі є: віск, шкури, мед, усяка пашня. Район потребує: сірників, гасу, оселедців, гвіздків, шмаровидла, підтоків, серпів, кіс і крामу для мужеського та женського населення»...

VIII

Виїхали з вакулівських ярів. Скибка — за візника, інструктор та голова — за «панів».

Пішла дорога житами. Жита й жита, до самого неба жита.

А на Палієвій могилі ген-ген означається чорна шапка.

— Бачите? — повернувся візник до «панів» і показав у той бік пужалном. — Ото чата. Слідкує, куди хто їде чи йде. Це неодмінно й нас коло містка зустрінуть...

— Що ж воно таке? — удав із себе Кислиця незнайку.

— Хіба не чули? Одні кажуть — повстанці, другі кажуть — чекисти; треті кажуть — гайдамаки... Та нам усе однаково: помагай - бі нашим!

— А котрі ж ваші?

— Котрі подужають...

Гарбуз шурился на Палієву могилу:

— Ні, це пастухи. Та коли й не пастухи, то з нас нічого взяти... От скажіть, Федоре Макаровичу, ви в світах буваєте, коли то цьому кінець буде? Час би вже вгамуватися.

— Оце зимою довелось мені чути в Києві лекцію. Читав її старенький професор... Щось, може, з двісті студентів у шапках, у кожухах сидить за партами та хукає в руки; а товариш професор, синій від холоду, насунувши шапку на ніс, бубонів... Так він казав, що колотнеча в світі ще буде до того часу, поки всі без штанів не остануться, а вже як без штанів будуть, тоді тільки про спокій згадають... З цього моменту почнеться будова нової громади — не в межах України, не в межах Московщини, навіть не в обсягах Європи, а в межах усієї земної кулі... Збудується єдина все-світня держава: інтернаціонал народів...

— То вже ж, кажуть, є в Москві?

— Це ще тільки господи благослови... Як то кажуть, у колодочки вбиваємося!.. Отак закінчив свою лекцію й старенький професор, а сотня-дві студентів, що хукали в руки, вигукнули «слава» й почали ляскати в долоні...

— Звісно, студентам треба було погріти руки... А я так думаю, коли це Дніпро назуспять хвилі покотить?

Гарбуз штовхнув у спину Скибку, сказав жартуючи:

— Ти, лайдаче, не встрявай у панську розмову... Кажіть, будь ласка, Федоре Макаровичу. Мені здається, що коли буде ота все-світня держава, то дуже круто змелеться...

— Трудно сказати, як воно змелеться, а коржі будуть інтернаціональні... Сокира свого дорубається... Це не моя думка, а людей учених... За що купив, за те й продаю. Отже, нема чого сидіти на Палієвій могилі ані повстанцям, ані чекистам. Історія йде своїм шляхом... Настане день, коли отой все-світній уряд

скаже: «А чого це ти, Українко, вередуєш?» — «Та хлопці скубуть мене...» — «Гей, хто там Україну чіпає?... Не смій, бо дам такої лупки...» І перестануть, бо це буде наказ не з Києва, якого можна не слухати, не з Москви, проти якої можна воювати, а з такого місця, яке не можна не послухати... Світовий уряд керуватиме життям народів через народніх представників... од серпа й молота...

Візник не вдержався, встряв у розмову:

— Один цвіт не робить вінка, а той професор добру пайку¹⁾ одержує?

— Не знаю. Але як ото бачив його та студентів, то думаю, що на всю їхню громаду чи й були хоч одні путящі штани... Вони мали досить добрий баланс, щоб оголосити себе громадянами всесвіту...

Гарбуз чмихнув собі в ніс... Рудий його вус серпом скривився на інструктора, а очі гуляли по Палієвій могилі... Сказав і собі:

— А коли ж воно буде? Бо й у нас такий баланс, як сами знаєте... Бо, доки сонце зійде, роса очі виїсть... А чи чули оті хлопці, що на Палієвій могилі сидять, професорову проповідь? Йй-бо, не чули... Шкода, що такі гарні речі тільки в Києві продаються... А якби почули, то, може б, угамувались і не вибивали жита... Але чи крутить баба задом, чи крутить передом, а світ іде своїм чередом.

Конячка раптом стала, підняла хвіст... Візник скок-нув на землю, зліз і голова. Удвох глянули на могилу...

— Поганяйте, товаришу, а ми поглянемо на свої жита... Повитовчують, пресучі сини, останню стеблину.

Федір Макарович узяв віжки...

— Но-о, Хівря!..

---

¹⁾ Підчас «військового комунізму» кожний громадянин одержував «п а й к у» — якусь мінімальну порцію життєвих продуктів. Були всякі пайки. — Автор.

Дійсно, не знаєш, де найдеш, де загубиш... Уся інструкторська колегія ахне, побачивши, як він уїде на двір райсоюзу з представниками вакулівського товариства... Баланс у кешені... В голові трохи пасмурно від снідання, але над головою палке сонце, в житах висвистує вітер степові пісні... Тягне на сон... А над Палієвою могилою варта, як у старовину: очікуючи татарську орду, пильно вдивлялась у хмарну далечінь, і як тільки чорна хмара орди показувалася з степу, на могилі займався великий огонь, і далі-далі з могили на могилу огнища добігали аж до Києва... Так було в старовину, так наче й тепер... Для чого й для кого потрібна оця боротьба перед лицем усесвітньої перебудови — перед інтернаціоналом народів?... Казав Тарас Григорович: «Все йде, все минає — і краю немає; куди піде, відкіль взялось — ні дурень, ні мудрий не знає». Але виходить, що той київський професор знає таємницю життя... Але ж, питає Скибка, за яку пайку так бреше професор?... І знов: чи крутить баба...

— Но-о, Хівря!...

Конячка хвиснула хвостом, затупала... З-під коліс здіймалась пухка пилюга й важко лягала на придорожній шпориш... Співала пташка в небі, пекло сонце — так пекло, аж кістки мліли... Тягло на сон...

Федір Макарович пустив Хіврю на повну волю... А коли розплющив очі, то побачив, що конячка зайшла в жито й вибирає ласіший колос — якраз коло того місця, де була йому пригода вночі... Над возом стояло чоловіка, мабуть, із десять обідраних парубків, на босу ногу, без шапок, але з рушницями... Гиготали, стоячи над інструкторовою головою...

— А чого це ти, дядьку, та жито наше толочиш?

Гигочуть... Обличчя наче людські... Балакають парубки, як царські москалі «чтокають», але й на «чи» закидають... Шарять у возі... Якийсь цікавий смикнув

кобилу за хвіст... Їхній старший, у постолах, сказав до Кислиці:

— Хто ти такий? Покаж документ...

Довго розглядав посвідчення та баланс, нарешті сказав:

— Тут по-хахляцьки написано: нічого не розберу.

— Ану, дай я подивлюсь.

Гицлюватий дядько взявся до паперів:

— Це — бісової душі кооперація!.. Інструктор кооперації Федір Кислиця... Ану? Коли ти Кислиця, то вгадай, хто я?

Дядько в драному жупані наопашку глянув на інструктора.

— Щось не згадаю.

— А Тишка з Верхньої Греблі пригадуєте? От везе нам назустріч... На війні в обозі були вкупі — і на! Здибались на широкій дорозі... Тютюн маєте? Запалой, хлопці...

Капшук із тютюном пішов по руках... Тишко цілком сердечно поставився до старого знайомця:

— Ви, я бачу, куркуль: конячку маєте... а в балансі у вас стільки мільярдів, як у старої собаки вошей...

— Чуже, Тимоше, громадське, кооперативне... А ти як же це тут опинився?

— Був скрізь — і в Петлюри, і в Денікіна, і в Махна, а оце за совєцьку власть став... Потрапив таки на справжню стежку.

— Як же тут?

— Цей год урожай добрий... На штани розживимось... А там побачимо.

— А на Палієвій могилі хто?

— Там?... Чорт його знає, хто там. Та й вони до нас пристануть...

— Ви й уночі тут охороняєте?

— Не знаю. Я тут уперше...

Порожній капшук вернувся до Федора Макаровича. Старший, велично махнувши рушницею, вигукнув:
— Поганий!

ІХ

Не доїжджаючи Окуличів, конячка знову стала...

Кислиця терпеливо чекав. Озивався на всі боки: куди поділись Гарбуз із Скибкою? І чого поперло їх у жита? Таке вражіння, що тікали... Ет, боягузи! Мужницька кістка: хоробра коло власної баби на печі...

Самопочуття власної хоробрости було в Федора Макаровича остільки піднесене, що він навіть засвистав: «Б'ють пороги, місяць сходить...»

А вже давно повернуло за полудень... Сухий вітер гасав у житах... Над самою дорогою закрутив вихор, а у вихрі — шматок вати. Закрутив і кинув інструкторові кооперації прямо на віз... Кислиця сказав:

— Хай сьогодні не побачу Палажки, коли Тишків жупан не похожий, як дві каплі води, на жупан отамана в льоху. А жупан голови вакулівського споживчого товариства й смердить паленим льохом... З обох жупанів давно вилазить вата і, гуляючи в степу, десь на чужому возі шукає відпочинку... Коли ж до цього таємного епізоду взяти на увагу лекцію київського професора, то матимемо баланс не аби-який... Але, слава тобі господи, виніс мене з нетрів пущі, урятував од кооперування з раками й повертаєш на вечір у нетерплячі обійми Палажки...

Федір Макарович насвистував: «Б'ють пороги...»

— Гей-гей, товаришу Кислице, а подождіть!..

Із житів вихопились Гарбуз і Скибка.

— Куди вас носила лиха година?

— На жита свої дивилися.

— А я думав, що місток обійшли...

— Чого його обходити? Ми знали, що вас не зачеплять і на коняку охочого не знайдеться...

— А з крамом як поїдете?

— З крамом поїдемо на Хотов, на Гвоздов та Нещерів... Аби тільки дали...

В розмовах про райспілку, крам та жита ще перетюпали з десятків верстов, а над вечір прибули до райспілки.

Контора вже була закрита. А кооператори, що наїхали до райспілки, купчилися у дворищі коло своїх підвід. Чорнобрива Палажка брала воду з колодязя, наливала коням у корито... Сонце ще грало на листу осококів.

Коло розподільчого магазину стояв Йосип Трохимович та Степан Патрикійович, завідають торговельного відділу — чорноокий, жвавий, з чорною борідкою; Тиміш Васильович був тут же на чолі десятка кооператорів, що прибули по товари, а головним чином по крам...

Йосип Трохимович казав:

— Наїхать — наїхали, а хоч би вам один привіз пашні та якийсь там рахунок...

— Та рахівників нема, а вам де там...

— От і не знаю, чи дати вам краму, чи ні... Заборгувались товариства по вуха.

— Нема чого казати, винні, але, Йосип Трохимович, ви б глянули, які жита...

— Хай буде по-вашому, тільки як от товариш Запупиркин...

Кислиця привітався до голови та громадянства. Подав голові папери... Вакулівці почали чоломкатися із знайомими.

Голова з докором сказав Кислиці:

— Молодий ти інструктор, а брешеш за старого... Глянь, Степане, на його баланса — це море брехні, в якому потопає все наше життя...

Завідатель торговельного відділу жвавим рухом узяв вакулівський баланс, засміявся в чорну борідку й сказав:

— Молодець Кислиця! Баланс за формою... А додаткові відомості — зміст...

Тиміш Васильович теж піддержав додаткові відомості, заприсягаючись батьками й матерями кооперативних товариств, що в його районі так само йде злиття споживчої та сільсько-господарської кооперації...

Кооператори благають — одно слово, краму...

— Хай буде по-вашому, — згодився голова, — але як от Василь Іванович...

Підійшов Запупиркин.

— Глянь-но, Василю Івановичу, на цей баланс... Чи відпустимо товариствам краму?..

Душ за двадцять сільських кооператорів, Палажка з відрами, що не спускала очей з Кислиці, і ті, що напували коней, оточили Василя Івановича... Перед Василем Івановичем були відомі йому самотійники, що кубляться в кожному куці, де путяща людина примушена й до вітру сідати з гвинтівкою, а сами самотійники єдине вбачали в руденькому чоловічку варте уваги — це добрящу ременяку, що теліпалась у нього по-дурному коло заду...

— Це баланс по всіх правилах, — сказав Василь Іванович, — тільки недохватка: сала у вас нема!

Скибка одповідь держав:

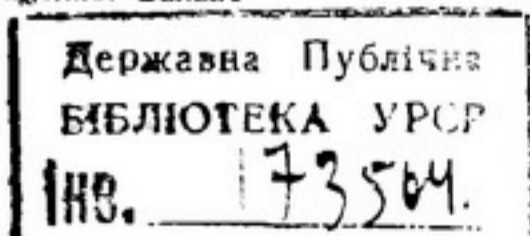
— Не вам кажучи, не то сала, але й олії не маємо. От як розживимось, тоді вже й підсвинка можна... Хай вам і кукли, і теремки, а нам трохи б краму... Діти без штанів ходять...

Василь Іванович безапеляційно сказав:

— Можна...

Скибка, підбадьорений успіхом, товк своєї:

— І хай ваша душа буде між солодкими медами перед пахучими ладанами...

— І що можна... — повеселів Запупиркин і, звернувшись до голови райспілки, сказав:

— Осип Трофімович, ти — хахлацький батька, ділі їм єтот самий крам...

Кооперативний двір весело засміявся на ці слова, а сонце востаннє заграло на верховітті осокорів...

НІЧ У САДУ

Вітер дув ще з вечора. Такий лютий та холодний. А опівночі розходився так, що навіть старенький дід Максим, походжаючи вартою по саду, злякано христився й читав «Воскресного бога».

Скінчивши молитву біля куреня і збираючись у нього лізти, дід став його христити. Бачте, треба вигнати чортяку, бо бісова тінь оце із самого вечора вешталась по саду. Дід Максим це добре запримітив: оце як крутне, як крутне біля куреня, а потім скоком - скоком та біля кущів схопить листків і почне їх крутити у високий стовп і десь зникне в хмарах... Всі яблуні обтрусив...

— Свят - свят - свят... — зашамкотів дід і хотів уже лізти в курінь.

— Хто це? — спитав голос із куреня.

Дід не розчув, але помацав чобота й затрусився. Це він. Тікати нікуди, та й куди від нього втечеш? Якраз блиснула блискавка, ударив грім...

— Гарно гримить, любо слухати, — сказав чоловік.

Дід добре розгледів чорне обличчя, очі, як вугілля, а над лобом ріжки, як у молодого бичечка. Хвіст товстою ломакою витягся аж до діда. Максим закам'янів.

— Вибач мені, діду, що заліз у твій курінець. Та, бач, яке робиться. Тільки - тільки ноги несуть — грязюка, слизота, як на ковзалці... Надибав твій курінь — ну, думаю, єсть добрі люди...

— Ваше бла - го - родія, — здіймаючи шапку, почав дід, — не згуби душі. Нащо вона тобі? Як перед богом кажу: нікому ніколи не зробив лихого. Тільки...

— Тільки що?

— Вашій милості відомо, то краще не питайте.

— Ні, діду, ти вже кажи, а я послухаю.

І чорт мотнув хвостякою.

— Прокляв сина, — промимрив дід.

— Ось воно що! Кажи далі.

Чорт черкнув сірника й запалив цигарку. Дід, трохи оговтавшись, христився маленькими хрестиками...

— Та лізь же, діду, чого ти мокнеш? Чого ти боїшся? Я такий же хрещений чоловік, як і ти.

— Хрещений?! Ну, то нехай ти скажишся, бісова дитино. Налякав мене. Я ж тебе полічив за чортову рідню.

Чоловік у курені засміявся. Дідові відлягло від серця та ще якось приємно зробилось: посміх у чоловіка був гарний та ще мов би й знайомий.

— Я тебе похрещу, бо сьогодні цілий вечір він тут крутився...

Врешті розсілись. Буря тікала далі, грім десь далеко трошив небо, і тільки блискавка ще палахкотіла над усім краснянським лісом.

— Ти ж з яких будеш? — спитав дід.

— З заводу.

— Чого ж це тебе поперло в таку ніч?

— До пароходу хотів добігти.

— В Необачне?

— Еге ж.

Дід аж крутнув себе за вуса з досади. Чорт - батька - зна кому і «благородія» одсипав та й натрявся таки... Якби сила, то відлупив би так, що й дітям би наказав не лазити по чужих куренях.

— А, може, ти той... зайшов грушок потрусить чи, може, сливки більш любиш?

— А якби й так?

— Ого!

Дід аж приліг до соломи. Що тут вдієш серед ночі? Як схоче, то й душу витрусить із тіла, не то що ті сливи. Як на біду, і собаки повтікали на хутір...

Чоловік, мов би розуміючи діда, знову засміявся,

— Не бійтесь, діду, я пожартував... Не можна кривдити слабого... Та, знаєте, і в мого батька десь - то є гарненький садок і, може, він там вартою походжає.

— Де це?

— Далеченько... На Полтавщині.

— Чого ж це тебе заперло аж сюди?

— Що вдієш, діду. Скрізь злидні страшенні — не тільки сюди, а безвісти підеш, щоб шматок хліба здобути...

— Правду кажеш... Гірко жить, ой, як гірко. Куди не повернись... А ще є такі дурні, що своєю дурною головою хочуть світ повернуть.

— Ви це про що, діду?

— Е, бодай би не казати, але, вже коли на те пішло, слухай. Бач, був у мене син. Сам я з Очеретяного — тут біля Червоного містечко, може, чув. Жив я із старою та кохав думку: діждусь сина та й захазяїнуєм. А Михайло вже двокласну школу скінчив, парубійка добрий. Було подивлюсь із старою, як він молотить або на криласі утне того «апостола», і тільки богів дякую... Вже й дівчину йому приглянули. Але... чимсь прогнівили ми царя небесного. Якось по Очеретяному пішла чутка про ті бунти, а незабаром стали з'являться якісь люди. Сум обгорнув усе навколо. Було, вийдеш опівночі надвір, щоб доглянути скотину, так по спині мороз і піде... Чутно десь людський гомін, галас... і знов тихо, як у льоху. Десь виє й скиглить собака.

— Не перед добром — думаю собі.

Стара в хаті, як на сторожі: не спить та богів молиться... А Михайло в повітці. Так я думав спершу,

а потім постеріг, що сім ночей впідряд не ночував він дома, і тільки, як стане на світ благословляться, вертався додому.

— Парубкує хлоп'я,— думалось мені;— треба дати козакові прочухана!

Але не цим тут пахло. Довідався я, та пізно, а він десь-то злигався з тими демократами, щоб їм добра не було, та, бач, і вештався по лісі та Високій горі. Вони, бач, дуже розумні, приїхали інших розуму вчить. Та й навчили, бодай їх чорти б учили. Почались страшенні пожари — недурно собаки вили: убили урядника, потім стражника... Лиха година! Вовками дивляться люди... Мій Михайло мов новий став: ходить сумний та невеселий, тільки очі поблискують.

— Тату,— каже якимось,— благословіть мене в дорогу.

— В яку дорогу? Господь з тобою...

— Піду із села, бо тут немає правди...

— А де вона є?

— Піду шукать.

— Та ти часом не здурів?

— Ні,— каже,— трохи здурів, бо тільки-тільки забачив правду.

— Де, в якому місці?

— Довго балакать, тату, але відпустіть...

Якраз у цю хвилину на двір становий із старостою, урядником, десятниками й сила людей ззаду. Аж похолов я.

— Оце Максим Скрутовщина, а це його син... той самий,— каже до станового староста.

Становий із револьвером у руці прямо до Михайла.

— Руки вгору! — як гукне.

Але в цю мить щось грякнуло раз — другий... В очах моїх пішли хвилі, я упав з переляку... Сім неділь пролежав я хорий, а як опам'ятався, то... Ех, чоловіче добрий! І зараз серце тремтить, та як тремтить! Мій

Михайло убив станового, поранив ще когось і втік. Куди і як — по цей день не знаю, та чи й живий — бог святий знає. Попотягали мене по судах. Стара з горя вмерла, хазяйство пішло прахом... Сором стало людям в очі дивитись — продав землю, попоходив по святих місцях та оце й пішов у наймити.

— А коли ж ви саме Михайла прокляли? — спитав чоловік.

— Як ходив по київських печерах. Зустрівся там мені чоловік — манах. Розказав я йому свої пригоди, а він покликав мене до себе. Мало не всю ніч розказував він мені про тих людей, що збили спантелику мого Михайла.

— Кінець, — каже, — світу прийшов. Сатана засилає своїх посланців, щоб мутили нарід на царя й бога. І зуться ті посланці... якось-то... але все пани, особливо паничі та панночки. А найбільше жиди. Оце, — каже, — і твій Михайло такий... той димокрад...

— Що ж його на світі божому робить?

— Треба проклясти, одцуратися його, бо, як цього не зробиш, ні тобі, ні твоїй жінці не буде царства небесного... Одпиши, — каже, — на вічне прокляття двадцять п'ять карбованців, та й будь спокійний: вже свята лавра допече його.

Скрутнулось моє серце. Правду тобі сказати, козаче, хоч і страшне діло зробив Михайло і з непевними людьми вештався, але... там, у серці, щось мені каже й казало... Щось воно не так. Але як розшолопати темному чоловікові? Манах же своєї: не губи душі, давай гроші, і все буде по-християнському, бо незабаром арханголи з'являться на небі з трубами й почнеться страшний суд. Що робить? Оддав йому гроші на вічне прокляття сина і своєї та жінчине спасення. Отаке-то діло. Вже, мабуть, скоро десять років буде, як все це скоїлось... За лихом не помічаєш і часу...

Дід Максим плямкнув губами, мов би жалкуючи, що з його великого горя вийшло таке мале оповідання. Чоловік мовчав, тільки важко дихав.

Буря вже зовсім затихла, і навкруги стояла холодна тиша.

— Так ви й не знаєте, де син ваш?

— Ні, не знаю. Та й бог із ним: що з воза упало, те пропало. Манах казав, що вже їх мало що не всіх перевішали. Надісь, і мій погойдався на шибениці. А що воно й до чого — святий знає.

Кажуть люди, що волю та землю одбить хотіли.

Е, одбили чортового батька! — Дід важко-преважно передихнув. — Тільки за дідів-прадідів таке коїлось. Як гайдамаччина була. А тепер і не розбереш, де свої, а де чужі.

— Вже на світ благословляється. Треба рушати, — виліз із куреня чоловік. — Прощавайте, діду!

— Постривай трохи: я назбираю яблук.

— Спасибі.

Чоловік якось по-дідовому важко-важко передихнув, а потім сказав:

— Мені хотілось би востаннє спитати вас: так ви не дуже-то сердитесь на свого Михайла?

— Ге... гму... Е, як живий, то нехай бог дає здоров'я, а коли вмер — царство небесне. Ех, Кармалюка, сучий син!

— Прощавайте, діду!

Чоловік поклав яблука в кешеню, ціпок узяв під руку і, нагнувшись до діда, поцілував йому руку. Дідові Максимові це здалось трохи дивним, але він не встиг нічого сказати, бо чоловік уже зник за ліщиною. Максим подивився йому вслід і промовив:

— Батькова дитина, видко. Нехай бог дає здоров'я. Налякав мене, але спасибі — побалакали трохи, все воно якось легше на серці.

Тихий розсвіт уже миготів по небу легкими крилами. Зірки, ховаючись у небеснім тумані, десь зникали, і тільки одна, як свічка, жевріла на сході. Дід Максим обійшов ще раз сад, позбирав збиті дощем і вітром яблука та груші й присів на ослоні. Вогке повітря якось нудило голову, і дід закуняв.

— Гей ти, опудало!

— Не чує, чортів син. Дай йому ляпаса!

— Діду, а, діду!!

Максим схопився. Прямо проти куреня на стежці стояли стражники з рушницями. Було ще темненько, але дід Максим добре розгледів, як вони бігали очима навкруги, що в них уся одежа в грязюці — видно, не раз довелось упасти.

Дід хутко зняв шапку.

— Слухай, діду, чи не бачив ти кого-небудь уночі? Не проходило що-небудь? — спитав стражник у кителі.

— Хіба я вовк, щоб уночі бачить?

— Ти, мурло, не базікай, а кажи толком. Бач, ми оце вели одного розбійника, а він, як почалась буря, утік. Розумієш?

— А як же, поздоров боже вас, тільки розбійника я не бачив.

— Так ти, може, думаєш, що він із шаблюкою, пістоллями та рушницею? — забалакав найобтютьпаніший стражник. — Ні, без нічого. Зовсім як сільський чоловік. Та ти, може, і чув про нього — Михайло з Очерстяного, Максима Скрутовщини син?

Дід Максим аж присів. Серце його так застукало, як коваль у кузні. Очі впились у стражників і нічого не бачили на них, крім грязюки... В голові заклекотіло.

Шукають того чоловіка... втік... це його син Михайло... так щиро від серця поцілував руку... Манах... вічне прокляття... царство небесне... Анци-

христ... Земля, казав він, і воля... А перед очима стояли ці холодні страшні люди, яких він боявся.

— Не бачив, хрест побий, не бачив!— уперто й рішуче сказав дід.

— Ну, то нехай тобі повилазять. Ходімо, хлопці.

І стражники рушили.

Розвиднялось.

ЗУСТРІЧ

Шостий місяць уже пішов, як мене виключили з університету. Нічим було платити за навчання. Вже успіла притупиться в моїй душі гостра образа. Все, чим раніше жила душа, відійшло кудись далеко в бік, і часом здавалось мені, що я ніколи й не вчився.

Спершу я ненавидів тих, що закрили переді мною двері школи, потім тих, що zostались вчиться, а під кінець я без гіркої злої думки не міг дивитися на жодне людське обличчя.

Хазяйка помешкання, двірник, крамар і ті люди, що їх я вважав за своїх друзів, один перед одним жорсточили моє серце, то дико на нього наступаючи брудною ногою, то тікаючи від мене, як від прокаженого... А я був тільки вигнаний студент без копійки за душею. І гостра пекуча зненависть оселилась у моєму серці. Увечері, ідучи по вулиці, я мітив кого-небудь штовхнути, і як можна дужче. Мені хотілось зробити бешкет і на кому-небудь окошити свою злобу. Люди, ніби чуючи в мені розлютованого звіра, шарахались у бік або давали здивовано дорогу.

Так було довго, поки я зовсім не здичавів і перестав навіть реагувати на життя. Я нічого не сказав і хазяйці, коли вона сама знесла мої речі в погріб, де було біля стелі віконце, а біля стін стояли бочки з пустою й лежали дрова.

— Нехай тут зиму проживе, а на весну її прогнать можна буде,— казав двірник моїй хазяйці.

— Еге ж... нехай, а ви тільки не забудьте: може, йому придуть звідкілясь гроші, то мені ж там три карбованці.

— Нічого, не втіче — бачите, вже пішов у нього розум за розум.

Я навіть не посміхнувся. Нехай собі. Але з кожним моментом я сам помічав, що лечу в безодню морального здичавіння її тупости. Інколи в голові моїй роїлись дикі фантастичні плани: убити кого - небудь, ограбувати, дістати грошей і... скінчивши університета, почати чесне життя... Поруч із цією «мрією» глухо в душі ворушилась надія: може ж таки хто-небудь із друзів озветься, може, знайду роботу... І зараз же важка злоба сповняла мою душу: я її сам не вірив цьому, починав лаять те своє друге «я», що все манило мене надією...

Іноді страшенно хотілось піти в перший будинок і сказати: я — чесний чоловік, пропадаю, голодуючи, дайте роботи... або хоч нагодуйте. Я давно, дуже давно — вірте мені — не їв, як їсть людина, і, коли в мій шлунок протискується знайдена на вулиці шкуринка, він страшно, з невимовним болем, стискується, а потім кровопускає...

Думав це зробити мало не що-дня. І не робив. Я трясся від думки, що мене образять поглядом, словом... І тоді... чаша мого страждання була б наповнена вщерть, згасла б остання надія... Я страшився цього моменту, бо не раз уже мій погляд прояснявся, коли я крізь вікно крамнички бачив блискучий великий ніж, що ним різали для покупців хліб, сало, ковбасу...

Я продав усе своє збіжжя. Зосталось тільки те, чого вже ніхто не хотів купувати, та кошук, де лежало два

зшитки забутих лекцій. Якось я закликав до себе татарина. Він обдивився на моє добро й купив старі каші... за чотири копійки. Давно в моїй руці не було грошей, і через те я почував себе гаразд, розмірковуючи, що б його ще продати...

Я купив фунт хліба й пішов навмання.

Було годин десять вечора. Я йшов темними вулицями й жадібно їв хліб. Шлунок мій кожною своєю шпаринкою смоктав чудодійний сік... Я потроху п'янів — голова пішла кругом, і ноги почали тремтіти. Але на душу спав якийсь тихий і теплий спокій.

— Пане студенте, подайте копійчку забастовщи́кові-робітничкові. Не їв три дні.

Я озирнувся на того, що просив. Здоровий чоловік літ під тридцять, з бородою, в котиковій шапці й пальті... Очі його дивилися з сумною ласкою... Мені стало якось ніяково перед цією людиною, що я нічим не міг йому допомогти. Я попросив вибачення, і ми розійшлись.

Товариш по горю, — думалось мені, і сум обгортав душу: — скільки ж нас мучиться на світі?

В голові не було вже чаду від їжі, і мене потягло не до своєї кошари, а до парку.

Гарний, мовчазний то був гай, розкинутий людською рукою на високій горі. В ньому я провів багато годин, особливо в осінні ночі, коли небо сипле холодні сльози й вітер рве з дерева останній лист... Це були найкращі години. Гола й опустошена, як моя душа, натура співала диких пісень смерті. Я слухав цих пісень і... плакав, як мала дитина без матери — безнадійно та гірко... В ці хвилини серце моє було таке ж чисте й сповнялось радості й миру, як у ті далекі дні, коли під ласкою матери сохли сльози й зникало горе...

А цієї ночі, тихої й теплої, в парку були люди. Вони сиділи парами, шептались, цілувались. Колись - то

я від щирого серця їх ненавидів, бо в серці змією крутилась заздрість і нарікання на свою недолю... А тепер я тільки пожалкував, що не можу вголос сказати своєму другові, яке щастя спіткало мене, ховаючись до цього часу в моїх старих калошах... Криючись, я жував хліб, і скоро в руках моїх зосталась одна шкуринка.

— Товаришу, допоможіть безробітному, — почувся біля мене голос.

Я обернувся. Переді мною знов стояв той самий чоловік, що прохав раніше.

— Оце все, що я маю: прошу...

Я протяг йому шкуринку хліба.

Чоловік здивовано подивився на мене і, зразу переходячи на фамільярність, спитав:

— Ви — студент?

— Еге ж.

— А де живете?

— На Пісках.

— Голодуєте, чи що?

— Еге. Оце продав калоші за чотири копійки і...

— Е, товаришу! — перебив він мене. — Дурня ви граєте! Дивіться, скільки я сьогодні настріляв...

З дими словами витяг він з кешені цілу жменю п'ятчків, копійок і гривеників...

— П'ятьорку наскріб... А ви чого дивитесь? Думаєте, що з неба впаде або зустрінете чоловіка?! Ждіть! Знаєте: homo homini lupus est... Це велика істина, і коли я за день обдурю двісті слянявих дурнів, що із себе вдають овечок, я відчуваю себе тільки тоді гаразд. Люди розтопчуть і вас, а потім будуть піддержувати мертву душу копійками, як от мене... Ви ще не вмерли душею, так ось вам моя порада, рятуйте її: біжіть зараз до тих парочок і просіть... Робить це треба сміливо, ось як я. Дивіться, я вам покажу...

Незнайомець метнувся до тієї пари, що мені пропонував. Я бачив, як він вигнувся перед парочкою й щось казав. Потім стрілою полетів далі, а через кілька хвилин був уже біля мене.

— Ось як треба працювати... Голодать?! Чорта з два. Цього тільки не доставало. А ось дивіться...

І він знову витяг і показав мені пригоршню мідяків.

— У мене жінка, діти... Треба годувать, зодягать, за квартиру платить. А, по-вашому, сиди й голодуй, коли навкруги тебе все лопається від жиру... Ви бережете свою гідність? Честь? Все це дурниці — вірте мені, що був учителем в гімназії й каторжником... Я був дурень, вибачте, такий же, як ось ви — і голодував, сподіваючись нагороди й пошани від людей. А вони довели мене до каторги... І я мщусь... Я зневажаю людей, і, крім огиди, вони в моїй душі нічого не будять...

Слова цієї людини знаходили відгук у моїй душі. Здавалось, що це частина мого «я», вже зовсім знівеченого життям... Але разом із цим я почував у собі якесь глибоке й страшне обурення проти цинізму цього чоловіка. Я бачив, що переді мною стоїть бувши й чоловік, який уже зробив ступінь на той бік, де починається моральна розпуста... яка живе й дихає одним імпульсом — інстинктом самоохорони... Придивляючись до його очей, я помічав у них вже не сум, а гострі вогники злого й глибокого егоїзму... Мені робилось ніяково, і в цей момент я зрозумів, як близько підійшов я до страшної межі нехтуванням усім тим, що зветься святим для чоловіка...

Незнайомець ще раз брязнув мідяками і, підводячись, заспівав, удаючи із себе п'яного, якусь нелегальну пісню. Він перебіг алею й підійшов до якоїсь купки людей.

— Товариші, допоможіть. Постраждав за ідею... Безробітний...

— Стривайте,— почувся голос,— ви краще за нас зодягнуті... Чи не можна з вас що-небудь злупити?

Далі я не чув. Трохи згодом незнайомець був біля мене.

— Найогидніша порода людей, бо дурна. Тільки їй треба ловить на вудочку переконання. Ви чули, як вони мене зустріли? Але я не дурно ж колись нюхав психологію: пустив їм моральне право під ніс та брехні прибавив, і вони розкисли... Ви, товаришу, часом не за політику тепер постите? Ну, та все одно. Скажу вам одно: ті люди — найогидніша порода, вони бо дають не по доброті, а з принципу... Але будьте здорові. Серьожка! — вигукнув він, очевидячки, викликаючи товариша.

Він пішов, а я залишився сидіти. Було темно й тепло, і шкуринка моя потроху стала убувати.

Ця зустріч заворушила в моїй душі багато думок і жадань. Але домінантною була якась гарна, весела й свіжа, що носилась над усіма. Чоловік мені здавався тільки загубленою людиною, від якої ще можна б сподіватись добра. Його слова про людей тільки мент один задовольняли мене, а потім встали на весь зріст із своєю малою підставою й односторонністю.

— І я буду таким маленьким звіром? — спитав я себе й відповів:

— Може.

Пекуче жаль мені зробилось і себе, і того, що пішов від мене. Знов закипіла глуха злоба... Готовий кусати собі руки, я пригадав... Що, ви думаєте? Як бряжчали п'ятачки з копійками в руці того чоловіка. Далі я не міг не констатувати, що моя думка про нього, як про злого егоїста, справдилася: маючи стільки грошей, він не дав мені ані копійчки... А, може, він ждав, що я в нього попрошу?

Ця думка здалась мені такою чудернацькою, що я зареготав... Це був перший сміх з того часу, як шість місяців тому я почув, що мене виключено з університету. П'яточки бренили в моїх ушах... старі калоші чогось виринали з темряви... двірник, хазяйка, крамар і безліч людей, що мені на моє прохання роботи казали завжди «нема»; друзі мої, що, може, також голодують і бідують — все це промайнуло в моїй уяві, мов би нагадуючи, що плакати треба, а не сміятися.

«Дурило! — подумав я про себе. — Наперся хліба, набалакався з якимсь бослчугою й розцвів... Я почую, що ти завтра заспіваєш?..»

Але хоч як хотів я загнuzдати свою радість, вона не покинула мене навіть на другий день.

— Так, — думав я, — люди добрі й гуманні. Досить було тому чоловікові протягти руку — і в його кешені з'явилися гроші, ця альфа й омега нашого життя. Ці копійки — мовчазні свідки добрих душ. І вони є, і б'ються серця великою любов'ю до розбитого життям та недолею... Але ж скільки треба брехні, нахабства й звірства, щоб примусити ті серця штовхнути руку в кешеню або запалити око почуттям до знедоленого?! Чого ж тоді так холодно й боязно дивитись на цих людей, коли вони чередою проходять біля кричущої бідности, наготи, погибели? Чи треба ж кричати, що неодягненому холодно в мороз, чи треба ж розказувати, які муки терпить голодний?.. Ні, брехня й неправда: чоловік не може жити, коли скрізь навколо сльози і біда... В противному разі він бреше перед собою й іншими... Ця доброта — доброта за принципом і тоді, як чоловік принижує себе перед тим, що має...

Я пригадав свого незнайомця... І знов хотілось за-сміятися, але не зміг... Переді мною стояла альтернатива: скорись, убий людську гордість, простягни руку — і будеш жити... А не хочеш — йди скоріше з життя,

бо воно тебе розтопче... Те друге моє «я», що дурило мене завжди надією, почало казати: на час зробити можна, а там... Ніхто не знатиме — і все... Але я крикнув на нього, і воно замовкло...

Так я сидів і дививсь у віконце, що було під стелею. Увійшов двірник, подививсь на мене, потім сказав:

— Корзинку продаєте?

— Продаю.

— За скільки?

— Півкарбованця.

— Багато хочете. Завтра татаринів продасте за гривеника. Беріть двадцять копійок... Ось гроші...

Він протяг мені чотири п'ятачки й підняв на світ корзину. З неї впали зшитки лекцій і мотузок... Я все дивився на віконце.

— Корзинка нічоґенька... Натє ще дві копійки.

І він зиркнув на мене зневажливим поглядом... Я це почув. Ось його погляд пройшов по моїй спині й зупинився на драних чоботях. Він жаліє мене... Гнів ударив мені в очі.

— Іди геть! — сказав я йому. — Ця собака добра на дві копійки, а інші... як прийдеться. І, даючи ці дві копійки, він уже гордує мною.

Двірник нічого не зрозумів, але, побачивши мої очі, хутенько взяв корзинку й пішов. Я став розглядати п'ятачки і дві копійки, брязкав ними, як той чоловік у парку, і моя залежність від цього металу встала переді мною... Так. Гора цього добра — і я чоловік думки, світу, правди, прогресу; немає його — я зайвий на цілий світ... Яка дика логіка життя!

Дві копійки якось особливо пекли мою руку. Я шпурнув їх у куток, а потім став шукати: це ж півфунта

хліба. Шукаючи, я намадав зшитки й мотузок... Серце
моє впало, кров відхлинула... В голові стояла думка,
ясна і страшна:

— Умри чоловіком — гордим чоловіком...

. . . . .
І я хотів умерти. Ви це знаєте. І даремна ваша
праця повернути мене до життя.

Я хочу вмерти... Ви врятували моє тіло, а душа
вже спопеліла...

ЦВІРКУН

Вартовий чиновник Лиско з оберемком пакетів підійшов до дверей кабінету управителя N-ської контори державного банку.

Піт струмочками біг по угрястому обличчі Лиска, вид був трохи блідий і тремтіли жижки. Хапнувши рукавом по лобі, Лиско тихесенько відчинив двері кабінету й зазирнув у нього.

Управитель, Дмитро Петрович Катюгін, дрімав, сидючи за столом, у розстебнутому кителі. Червоно-помуре його обличчя задумливо похитувалось...

Лиско, дякуючи богові, що хоч зараз не прийдеться мати діла з управителем, хапнувся назад, але двері щось рипнули, управитель підняв очі й загіпнотизував Лиска... Чиновник нічого не бачив, крім злих чорних, як маслина, очей, блискучих на червоному обличчі. Жижки Лиска затремтіли, як у пропасниці.

— Ваше... Ваше превосходительство... пошта.

— Добре вихована людина раніше, ніж сунути свій ніс у чужу кімнату, постукає в двері, далі попросить дозволу увійти, якщо йому відповідь дадуть, а потім уже каже, в чім річ... Дивуюсь вашій невихованості... Ви де вчилися?

Лиско клацнув зубами, а управитель розглядав його угрясте обличчя й думав:

«Яка хамська пика».

Справді, де вчився Лиско? В школі був півзими — оце його вся освіта: нижча, середня й вища... Потім у різних канцеляріях аж до державного банку.

— Домашнє, ваше прр... — почервонів, як мак, Лиско.

— Бачу... Так ставлю вам на увагу вашу невихованість... А це що таке?

Дмитро Петрович вовком озирнувся круг себе. В мертвій тиші кабінету виразно - покійно зацвірінчав цвіркун.

— Це, ваше превосходительство, цвіркун — таке, як відомо, створіння, що дає щастя тій хаті, де живе...

Управитель насмішкувато - зневажливо подивився на чиновника й нарешті кинув:

— Ідіть...

Під дверима кабінету Лиско знайшов двох кур'єрів, охоронника управителя в кавказькій одежі з кинжалом при черкесці; трохи далі стояло двоє помічників управителя — Вороний і Щербачівський.

— Що? Як? — запитали всі Лиска.

— Злий, як чорт... Тікайте...

— А що робить?

— Дрімає.

На ципках усі відійшли подалі від кабінету. Один із кур'єрів наважився одним оком зазирнути в дірочку дверей кабінету, зиркнув і, зблідши, відскочив од дверей.

— Шевелиться... Нечиста сила! Червонопикий! — прошепотів кур'єр і, мов би за ним гнався біс, кинувся подалі від кабінету.

А Дмитро Петрович, подивившись на пакети, що їх приніс Лиско, зідхнув і заплющив очі. Гарно було подрімати годину - другу літнього жаркого дня. Навкруги тихо - тихо, мов ця напівтемна прохолоднувата кімната була десь у загородньому замку, а не в державній інституції, де працювали сотні людей, а тисячі приходили в справах із тріскучої метушливої вулиці. І в цій тиші

нахабно верещав цвіркун... Та чим далі, тим дужче...
Ось так мов над самісіньким ухом...

— Безобразіє... Щоб у моєму кабінеті та водилась
усяка нечисть?! Який недогляд, яке недбальство...

Обличчя Дмитра Петровича перекошилось од гніву,
а рука нервово нажала всі кнопки дзвоників. Першим
на дзвінок прибіг помічник Вороний — лисий підлесли-
вий чоловік.

— Чого зволите, ваше прр? — запитав Вороний.

— Я те зволю, що ви, добродію, не виправдали
мого до вас довір'я... Я клопотався за вас у Петер-
бурзі, був з навмисною візитою в міністра... Я...
я... А ви що? Ми строїли це помешкання, ви догля-
дали з Щербачівським... А які результати, га? Я вас
питаю, га?

Генерал бризнув слиною і їв очима свого помічника.
Вороний слухав із телячою покірністю, тільки на лисині
проскакували краплини поту.

— Я з усім згоден, ваше прр...

— Мені не треба вашої згоди, а це що, га? Чуєте,
чи позакладало?! В державному банку, в моєму кабінеті—
цвіркуні!.. А що ж робиться в інших місцях? га?!
Шукайте його мені зараз! А ви, — крикнув Катюгін на
чиновників, сторожів та кур'єрів, що стовпились у две-
рях кабінету, — йдіть сюди... Чуєте, га? Чуєте?..

В мертвій тиші кабінету чутно було сапотіння Во-
роного; в якомусь нечистому носі посвистувало, чийсь
чобіт, не відаючи, де він, скрипнув на страх своєму ха-
зяїнові. Але над усім виразно, покійно, мов де-небудь
у запічку, виспівував цвіркун. Торохтить-торохтить...
Наче отут, а вдруге — наче он-там, а втретє — знов
тут... Чиновенство напружено ловило ці звуки й боязко
кидало винуваті погляди на управителя.

— Що це, я вас питаю?

— Цвіркун, ваше пр... — загомоніли присутні.

— Чую, що не соловей. Але це ж як, на вашу думку: в моєму кабінеті та двіркуни! Це, значить, такий догляд і за всім... Швидко, добродію Вороний, за вашою ласкавою допомогою я почую в своєму кабінеті жаб'ячі співи?!

— Я... я... я... з усім згоден... ваше прр... ство... — зовсім стерявся Вороний.

— Що ви базікаєте чорт-батька-зна-що! Щоб я цього більше не чув! Це нахабство з вашого боку — я вас вижену геть із служби, і всіх вас, — обернувся управитель до чиновників, — дармоїдів і лежнів... А вас, — кинув скаженим оком Дмитро Петрович на сторожів і кур'єрів — на Сибір зажену... Прожену, вижену! Скрізь іде розруха, скрізь недбальство, скрізь!..

На цім слові Дмитро Петрович трохи поперхнувся, зоставився, повів носом сюди-туди і... чхнув.

— Здрівія бажаю, ваше високопревосходительство! — гаркнув охоронник.

І в його вигуку загубилось поспішне, але нерішуче й боязке шепотіння інших. Лише почекавши, Вороний уклонився управителеві, трухнув лисиною, що по ній розходився патьоками піт, і солодко мовив:

— Значиться, правда, ваше прр... ство, хе-хе-хе... Все, що зволили промовить — суцця правда... На правду й ніс завжди озивається й чхає... Але, прошу вибачення, я з усім згоден, ваше прр...

— Шукайте! — гримнув Катюгін, нічого не відповівши на побажання.

Всі присутні кинулись по кутках, деякі полізли під столи, ті на вікна... Охоронник витяг кинджала і, помахуючи ним, кидався з одного кінця в другий...

— Ось він тут! — командував управитель, і юрба кидалась в один бік. — Ні, там він... — і всі хапались у другу сторону.

Довгий час шукали... Піт лився по обличчях людей, все було перевернуте й здвинуте, дорогі перські килими

розкидані, і охоронник кинджалом поковерзував усі кутки й дірочки... А цвіркун, не чуючи лиха, раз-у-раз давав про себе звістку. Наче притихне, а потім як уріже!.. Дмитро Петрович тільки зеленів. Нарешті всі упріли й безнадійно топтались на місці. Коли все метушіння уляглося, цвіркун наче прислухався, відпочив трохи й весело та бадьоро почав своєї...

— Ваше превосходительство, — тремтячим голосом почав Лиско, — дозвольте слово мовить... Як відомо, цвіркун — тварина безвредна й приносить щастя тому, біля кого живе... У нас дома цих цвіркунів прямо таки шанують... Ій-богу, ваше прр... ство.

— Так точно, ваше прр... — піддержав Лиска один із сторожів.

— Як відомо із зоології, ваше превосходительство, цвіркун належить до сем'ї багатонігих і побитом своїм істота безвредна й навіть корисна... А що до щастя, ваше превосходительство, то це суцця правда: у мене на квартирі завівся цвіркун — і я з ласки вашої одержав прибавку до платні...

— А мені, ваше високопревосходительство, наче оце паяву снилось, що ви одержали з Петербургу величезну зізду з лентою, такою синьою та гарною... Та й кажете: «Вартуй, Микитчук, тепер мене як-найцильніше»... Цвіркун — то щастя... Моя, ваше високо... ство, жінка...

— Я з усім згоден, ваше... Це з мого боку й пана Щербачівського службова недбалість... Прохаємо низько вибачення...

І Вороний, а за ним його приятель Щербачівський низько вклонились.

— Ідїть геть! Цвіркуна піймать не вмієте, а дурниці плести майстри... Ідїть — я не хочу вас бачить!..

Стомленою чередою всі вийшли. Зостався лише Лиско, щоб довідатися про пошту.

Дмитро Петрович стомлено сів на кресло й почав сердито роздирати конверти. Лиско чекав й непомітно змахував із лоба піт та натужувався, щоб ноги не ходили ходором... Цвіркун нарешті стомився й замовк... Так під шелест розриваних конвертів минуло кілька часу.

Дмитро Петрович насторожив вуха.

— Мовчить?

— Мовчить, ваше пррр...

— Скажіть, будь ласка, з яких джерел вам відомо, що цвіркун приносить щастя?

— Так що з практики, ваше... Ще як учився я в сільській школі, ваше... то було, як цвіркуни співають уночі, вітчим не лупцює мене вдосвіта, а як не співають, то...

Лиско зам'явся. А генерал розглядав його, як уперше бачив... Якась іскра майнула в очах управителя, і він мовив:

— Ви казали, що одержали домашнє виховання?!

— Так, ваше...

Іскра в очах Дмитра Петровича ще раз спалахнула й погасла.

— А чого ж цвіркун перестав?

— Стомився, надісь, ваше...

— А, може, він перелякався та втік? га?

— Не турбуйтеся, ваше превосходительство, вже коли він полюбив вас, щоб про щастя цвірінчати, то не покине, покіль ви не доскочите свого...

— Мгу... Натє пошту та й ідіть собі.

Тон голосу Катюгіна був м'якший і навіть ласкавий. Лиско роздвів і легенько, як пушинка, вискочив із кабінету.

Дмитро Петрович почекав кілька хвилин. Цвіркун мовчав.

— Тюр-тюр... Чирк-чирк... Тюр..!—почав виробляти язиком різні звуки генерал, щоб зацікавити цвіркуна.

Але даремна праця — цвіркун не озивавсь...

«Щастя, каже Лиско, і інші казали... Мгу... А справді, мені повинен прийти орден із лентою... Мгу... Невже ж таки народні примітки вірні? Тюр-тюр. Чирк-чирк»...

Управитель ходив по кімнаті, зазирає у різні кутки її дірочки та й кликає цвіркуна. Кур'єр стежив у дірку дверей за генералом і здивовано-радісно шепотів:

— Сказився, червонопикий! Зовсім сказився! Дивись ти, поліз до пічурки... Щоб тобі в печінках цвірінчало!..

— Але, що ж це я? — звернувся до себе Катюгін. Позичив розуму в Лиска та Вороного! Ха-ха-ха!

Сардонічно посміхаючись, він знов подзвонив. Влетів з ознаками ще незжитого щастя Лиско. Але раптом воно зникло, і, дивлячись на управителя, Лиско бачив лиші булькаті очі, а генералові чиновник уявлявся одним неслухняним огидним прищем...

— Записати штрафи на всіх сторожів та кур'єрів. Вам я виказую свою догану за дурну вихованість і нещучтво. А далі кличте мені всіх по черзі. Я... я... покажу, як треба служити в державному банку.

Катюгін усе темнів і темнів, нервово застібав гудзики кителя й крутив очима. Лиско з одчаєм кинувся з кабінету.

І коли під дверима почулось перелякане шепотіння Вороного та інших чинів — цвіркун знов заспівав своєї...

МАТИ

Під вечір налетіли хмари, майнув вітер, і незабаром чорна хмара покрила і руських, і німців. Пішов сніг із дощем.

Фельдфебель Стожок кричав по окопах, виганяючи із землянок гренадерів. Непогода лютіє, за десяток кроків не видно чоловіка — чи довго ж німцєві налетіти й закидати окопи бомбами? А може бути й поганіш. Стожок — старий сивоусий гренадер: предосторогу не забуває. Тому він так і репетує, щоб скоріше виставить у поле охорону. А хлопці з великою неохотою вилазять із свого звірючого логу — землянок.

— Синиця, де ти, бісова тінь?

— Га! тут, пане підфебелю.

— Виганяй як-найскорше хлопців. Це твій секрет? Ти часом не здурів? Мазня, Федорченко, Точилкін... Всі молоді! Хіба немає старого москаля?

— Так, пане підфебелю, старі всі в «розході».

Синиця старанно вилічував, де й хто з його москалів стає на варту.

Фельдфебель смикав себе за вуса. Нарешті звернувся до трьох молоденьких хлопців, що змерзлими горобцями тулились од снігу та дощу.

— Значиться, ви підете в секрет під грушу. Ти, Федорченку, за старшого... Чого зубами ляскаєш?

— Чоботи драні... Змерз трохи, пане...

— Ет, дурниця. Аби душа ціла. Холодно! Всім, голубе, холодно. Напевно, і німцєві не Петрівка. Але дивись, хлопці, а то герман погріє... Синиця, одведи їх до груші... Та розтовмач там усе добре.

— Слухаю.

-- Ну, веди.

Синиця й троє гренадєрів перескочили через окопи й зникли біля дроту. Фельдфебелеве вухо чуло, як чавкав чобіт Федорченка. Крутнув Стожок головою, зідхнув і подався далі...

Вітер ревів і свистів у дірках окопних бойниць. Лапчастий сніг важко падав на грузьку мокру землю... Темінь охопила все. Раз-у-раз із німецького боку з'являлась смуга сяйва: німець кидав ракетки. І після того сяйва робилось іще темніше, а вітер ще буйніше вив по окопах.

Руське військо не встигло спалити велике містечко Столовичі. Тутешні мешканці теж zostались. А коли в Столовичах розташувався штаб німецької дивізії, життя тут стало майже мирне. Деколи руська гавбиця закидувала під містечко десяток-другий знарядів. І знов тиша. Спереду верстов за п'ять цокали кулемети, бахкотіли рушниці. Та й то більше вночі. Люта зима скувала війну.

З столовичан Степанові Стиці не пощастило. Жінка з дітьми десь забігла й не давала про себе вістки. Зате дочка Катерина, кинувши своїх дітей і хазяйство, пристала до батька. Хазяйство ж його не порушилось, як не лічити обсмиканої клуні та забраних декількох кулів соломи... Тим більше кляв свою долю й війну Стика. Блідосинє його обличчя кривилось од злости, як тільки око зупинялося на німцєві: хижий погляд стромлявся в землю. Але й до своїх ставився він теж вороже.

— Один чорт — розбишаки! — казав Степан сусідам, коли ті переказували йому про швидкий наступ руського війська.— Злодіяки... обсмикали, горлорізи, клуню... А кулів скільки пропало, га?

Не в батька вдалась Катерина.

Мов би за ділом, частенько виходила вона за містечко до гаю, ховалась у ньому й очей не зводила з того боку, де були свої... Здається, рукою подать: ось Меденевичі, там Скарчув, це — Панський Двір, а за ними—Ясево... Це сірою смугою ідуть німецькі окопи, рядом тягнеться ниточка — то дріт.

Але Меденевичів немає, зовсім немає; голі горбки там. Навіть у найяснішу погоду Катерина нічого не могла знайти там, де колись було гарне село. Іноді, правда, маленькою мишкою шугоне по горбику постать, Катеринине серце починало тремтіти то — наш москаль... Свій...

Довго чекала Катерина, чи не з'явиться чорненька точка — москаль. Сумним поглядом окидувала вона рідні місця. Спалено, знищено все... Боже милій, як же болить серце!

Катерина плаче, схиливши голову. Рясні сльози падають на сніг. Шумить - свистить над головою гай...

І ось у тумані сліз встає перед нею літній погожий день. Всю ніч і ранок били навколо гармати; йшло військо. А сонце встало червоно - жовте — страшне, злепекуче... Та ще й обручем - сяйвом оточило себе.

— Німець іде! Німець близько!...

Все з'їхало з глузду. Навіть кури, охоплені загальним жахом, метушились по дворах, злітали на високе дерево й зчиняли галас.

Катерина замкнула дітей у хаті, наказала свекрусі чекати себе й побігла до батька в Столовичі, щоб разом тікати далі. Гармати били ще міцніше; стогнала й тремтіла земля... Сонце із своїм обручем злісно палило

землю. І коли Катерина прибігла в містечко, там було тихо, як у льоху: всі столовичани поховались; утік до ліса й батько її. Вона вилізла на снопи в клуні, зробила дірку в солом'яній стрісі й почала оглядати Столовичі. Ані душі! Он із попової левади показався зелено-сірий чоловік із рушницею, на голові горщочек із гострим кінчиком... Німець... Звичайно, німець. Ще один, ще...

Катерина закам'яніла. Чи довго вона лічила німців, не пам'ятає. Але, оговтавшись, побачила, що в кожній хаті запалено каганці, а з димарів валом іде дим: німець затопив... А на батьковому дворі темною купою стояли коні, пирхали й брязкали вудилами. Біля їх походжав чоловік і покрикував на непокійних.

На зорі кінні німці прогнали містечком сотню-дві руських бранців. Катерина з мукою дивилась на понурі постаті полонених і жадібно роздивлялась. Чи немає посеред їх і її чоловіка... Немає! Уже ввечері вона почула, як скрипнули ворота клуні і хтось увійшов. Вона зарилась у снопи.

— Слава тобі, господи: хліб погані не зачепили...

Казав її батько. Катерина озвалась. І коли батько довідався, за чим вона до нього бігла, він сказав:

— Один чорт! Нікуди нам тікати. А ти дурна: кинула дітей. Зараз Столовичі — німецька рука, а твоє Ясево — руська... Мединевич спалено, Скарчув спалено, Панський Двір горить. Лізь назад, німець іде!

Вона знов була в дірочці під стелею клуні й тільки чула, як декілька німців щось казали батькові по-польському.

— Як бога кохам, добра жіночка — це не погано, — казав один німець до другого.

— Шукай! — звернувся до Катерининою батька другий. — Будеш мати золотого.

Стика м'яв у руді шапку; очі його дивились у землю.

— Е, бидло . . . — зневажливо промовив один із німців.
І подались до хати.

Так згадується Катерині той літній погожий день і те, що було після його.

Але все забувала вона, коли піднімалась до гаю. Ясево! Там, за горбиками Меденевичів, уціліло її маленьке село Ясево. А в кінці села стоїть хатка Катерини-московки, і в хатинці тій сидить двоє дітей — Юзик та Анзя. Кличуть матір:

— Мамко-о, іди-но додому. Де ти, мамусю? . . .

Старенька бабуся тихенько змахує сльози.

— Зараз прийде: мамка пішла пройтись, — відказує стара.

— Ма-мо-о! — кличе Юзик, не вірячи бабиним словам.

— Мамко! — тягне безнадійно Анзя.

Бабуся тре очі. Великі ясні сльози падають на дитячі голови.

— Мамо! — кличе й вона за дітьми.

Нарешті і баба, і онуки покійно й тихо плачуть.

Катерина душею-чайкою носилась над крайньою хатою Ясева.

— Не нудьгуй, Катерино! — казав їй батько. — Війна закінчиться, побачиш дітей . . .

— Після війни? А коли вона закінчиться? . . .

— Німець каже — незабаром. На ту осінь; може, на весну . . .

— Ой, матінко божа! Хіба ж вистачить сил мучитись? . . .

— Ну, як не вистачає, лізь через дрів . . . Може, німець підстрелить . . . А то з паном Шульцем лети на машині . . . Я ж не сумую за твоєю матір'ю! Хе-хе . . .

Катерина хилила голову.

Катерина поралася в кімнаті гера Шульца, лейтенанта авіаційного парку. Сам Шульц був тут же й показував Катерині, що зробіть. Ганс, денщик його, чистив на дворі мотора, а Стика лагодив щось біля колодязя.

— Катре, ти збігаєш до лейтенанта Бавера й передаси йому оцю посилку й цього листа.

Шульц показав на пакуночок і конвертик.

— Добре.

— Скажи - но, Катерино, що з тобою? Оце дивлюсь на тебе й не пізнаю. Очі запали й потухли, щоки бліді... Я ж пам'ятаю, як за тобою бігали наші сапери, а вони, як усякий німець, знають ціну жіночій красі... Вже признайся, Катерино, який із моїх авіаторів зачепив твоє сердечко?

— Е, що балакать... У всякого чоловіка своя біда на серці... Так якось сумно. А чи скоро закінчиться війна?

— Як тільки ти полюбиш гера Бавера, так і війні кінець,— засміявся Шульц,— давно він за тобою впада. Бач, Катерино, він, як благородний німець, не хоче тебе гвалтувати, а жде твого вільного, щирого кохання...

Катерина підняла сірі великі очі під тонкою бровою і глянула Шульцу в очі. Лейтенант задивився на виблиск очей і чекав відповіді.

— Як рак на горі свисне!

Ці слова було сказано щиро й переконано. Лейтенант похмурився.

— А що тобі заважає?.. Не займай, не руш цю картку. Нехай стоїть так.

На столику лейтенанта в гарній рямці, прикрашена свіжими рожами, стояла фотографічна картка руської дівчини. Ніжністю й лагідністю визначались очі новітньої Гретхен.

Катерина посміхнулася.

— Ваша жінка?

— Молода.

— Яка гарна! І добра, певно?

Лейтенант задоволено потер руки.

— Так-так, Катре, і гарна, і добра. Це сестра лейтенанта Бавера.

— Того, що до вас ходить?

— Того, що тебе кохає,— засміявся Шульц.

— Нехай кохає: у мене поживиться на дулі...

— Ай-ай, яка ти зла та недобра. З того ти, певно, і змарніла. Але ж посилочку з листом однесеш?..

— Вже заради вас однесу. А чом ви Ганса не шлете?

— Лейтенант Ганса не любить... Ха-ха-ха!..

Шульц сміявся кумедним сміхом чоловіка, що не поважає присутню жінку ані на краплиночку. Та й перед ким було Шульцеві ховатись? Катерина не раз чула цей сміх з уст не тільки німців... Іноді від такого сміху хотілось плакати, бо сміх цей, як багнина, падав на серце. А іноді піднімав бурхливий гнів, що шукав помсти або хоч опору.

— Кажете, любить? — запитала Катерина, і Шульц мимоволі знов задивився на блиск сірих очей молодиці.

— Ще й як!

— Як ви свою молоду?

Лейтенант зблід. Катерина задоволено посміхнулась. Шульц почув у собі те саме, що Катря зараз викинула з душі ловким запитанням.

Балачка припинилась. Катерина вийшла з герової кімнати й почала затопляти піч. Шульц узяв у руки картку своєї молодої й заспівав стару німецьку пісню: «Ich liebe dich, mein libes Kind»...

Знадвору чулась балачка Ганса й Стики.

Ганс, зробивши своє діло, підійшов до Степана. Стика подюкував сокирою зруба. Вечоріло. Потяг холодний вітер, сіра мла заволокла горизонт.

— Холодно, пане Степане? га? — затавцював Ганс...
— Мгу... — мугикнув Стика.
— Ходім до хати, — запропонував денщик.
— Іди... — сказав Стика і скинув на Ганса провизкувате гостре око, що додало: «під три-чорти».

Ганс подивився на Стику: сердите блідозелене обличчя, драна шапчина, старий залатаний кожух... І разом прямо несе якоюсь упертою непереможною силою.

«Старий проклятий чорт! — подумав німець із безсилою злістю. — І в такої поганої собаки така гарна дочка».

Ганс скинув оком на вікна хати й пішов од Стики.

— Розбишака... злодіяка... Обсмикали чортові душі клуню... А щоб вас смикало на тім світі...

Стика ще довгенько цюкав біля колодязя й лаяв німців Сніг ляпав на латки його кожуха й забілював їх...

* * *

Ганс увійшов до хати і, пробуючи погрітись біля печи, обняв Катерину, але зараз же й відскочив.

Молодиця крутила памороки німцеві — припала до душі. Все в неї було добре й на своєму місці, окрім кулаків. А жінка не визнавала себе завойованою і на всякі Гансові залицяння давала йому штовханів Через це Ганс, одвівши душу, сів подалі від Катерини. Спокійніше, та й гер лейтенант може визирнути із своєї кімнати.

Справді, за дверима скінчилось останнє «Ich liebe dich», і гер Шульц став на порозі.

— Ганс!

— Тут, пане лейтенанте.

— Мотор?

— Полагодив, почистив і зачинив у клуні, пане лейтенанте.

— Гут. А погода?

Увійшов Стика, ввесь у снігу.

— Погана погода... Даремно чистив Ганс вашу машину — не полетиш!..

— Е, пане Степане, у нас, німців, усе готується наперед. Це у вас, здається, і пословиця є: годувати собаку, як заєць біжить... Ну, а звідкіля ж тягне?

— З півночі...

— Ну, так і є: з вашого боку, — задоволено промовив Шульц, — і путящої погоди не діждешся...

— Мгу... — буркнув Стика.

— Як же! — втрутилась Катерина. — Все наше вам не до смаку, а за яким бісом прийшли сюди?..

— Ми, Катерино, берем і те, що нам не до вподоби, а прийшли... прийшли через те, що ви — Ганс, переведи Катерині — дум - копф...

Ганс зареготав і швиденько перевів:

— Дурна голова.

Катерина кинула огневий погляд на Ганса й енергійно крутнула рогачем у печі. Ганс поглядав то на рогача, то на лейтенанта.

— Невідомо ще, хто дурний... У нас говорять: не кажи гоц, покіль не перескочиш...

— Дивись, Степане, яка в тебе дочка, га?

— Пане лейтенанте, вона нічого не розуміє, а все один - чорт...

Лейтенант пильно подивився на Стику, що суворо уставився в землю.

— Давай вечерять, дочко.

— Зараз. Боже, що ж це?

Катерина кинулась до вікна.

— Горить?!.

Стурбовано підвівся Стика.

— Це наша батарея запалила якесь руське село, — спокійно - насмішкувато сказав Шульц.

— Холодно, пане лейтенанте, нехай там погріються, —
давав Ганс.

Катерина вискочила на двір. Справді, на руській стороні була велика пожежа: зарево високо стояло в небі. Великий вітер роздмухував огонь, а сніг роєм нечистої сили крутився перед очима.

Стика підійшов до Катерини.

— Тату, де горить?

— Мені здається — Ясево... Спаси, боже! Прокляті німці запалили. Ти куди ж, Катерино?

Але Катерина зникла за клунею. Знайомою стежкою вибігла до гаю.

Так, горить Ясево! Це — горбики Меденевичів, а клуби диму та червоний високий стовп — Ясево! Ось рвонув, видно, вітер, і вогненна смуга майнула по небу; за нею чорний густий дим покрив огненні вихрі.

— Дітоньки мої, мої нещасні дітоньки! Матінько божа, молю тебе: врятуй беззахисних дітей моїх...

Катерина впала навколішки і, притуливши до грудей руки, звела очі до неба. Темне й холодне небо ляпало молодіці по видові мокрим снігом; пожар блідим відблиском освітлював темні очі, повні сліз і благання.

— Свята владичице, покарай мене, пошли на мене всі муки. Тільки — молю тебе! благаю! — урятуй діток моїх...

І, мов би у відповідь на молитву Катерини, дмухнув вітер із того боку, вдарив у ніс паленим... і приніс тоненькі ясні дитячі голосочки, які може почути лише мати:

— Мамо - о!!.

— Мамо - о!!.

Катерина вслухалась: серце тріпотіло, а ухо жадібно ловило звуки. У поповій леваді свище вітер; над

головою ляскає голим гіллям гай; внизу торохтить кулемет; гука гармата, і ядро свисає в небесній безодні... Але милих звуків більше не чути. Та хіба мати може сумніватись, що у великій небезпеці, в гармідері пожежного діти маленькі не кличуть її?

— Мої діти, я йду...

Катерина піднялась із землі, тричі перехристилась. Декілька хвилин по горбику маячила у відблиску пожежі постать жіноча й нарешті бігом кинулась у темряву.

* * *

Синиця поставив секрета коло дикої груші, що сиротою стояла на голому горбику.

— Дивись же, хлопці, і боже вас спаси заснуть. Федорченку, ти за старшого. Розумієш?

— Так точно, пане зводний.

Троє гренадерів притулились до груші. Вітер жорстоко продував по горбику, снігові грудки каменем падали на салдатів. Груша жутко свистіла й тріпотіла голими вітами. Троє гренадерів і груша були маленьким островом посеред холодного мокрого снігового моря.

— Мазня, хліб є? — запитав Федорченко.

— Є

— Ну, давай попоїмо.

— Дай і мені, — попрохав Точилкін.

Декілька хвилин чулось голодне жування.

— А коли ж сахар привезуть?

— Певно, завтра... Почухай, Точилкін, під боком — куса, стерво.

— Мазня, пройди лише вперед: не видно там чого...

— Е, який біс полізе в таку ніч.

— Звісно, хто полізе... Німець тільки-тільки миготить ракетками...

В цю мить, мов спотикаючись, пронеслась черга німецьких набоїв і десь іззаду бахнула розривами.

— Чуєте— живе, бісова віра... А ви— хто полізе.

— Дивись, запалив.

Гренадери підбадьорились. Припавши до груші й стискуючи гвинтівки, вони недовіжливо вдивлялись у чорну імлу. Коли вітер пробирався до спини й обдавав її мокрим холодом, а важкі намоклі чоботи чвякали, як живі, глибокі позіхи вилітали то в одного, то в другого хлопця. Але очі пильно дивились у темряву й вишукували там небезпеку.

— Добре горить... От би погрітись,— сказав Точилкін.

— Сходи - но,— посміхнувся Мазня

— А за скільки днів сахар полагається?

— З понеділка.

— Мовчіть! — зашепотів Федорченко.— Хрест побий, німець. Дивіться!..

На секретра прямувала якась постать: біла — не біла, але й не чорна. Відома річ, німець передігся в якийсь халат і підлазить. Бач, присів, прислухався. Пішов... А за ним іще постаті. Розвідка!.

Гренадери затремтіли нервовим дрижанням зустрічи з ворогом. Рушниці цокнули замками.

— Стій! — крикнув Федорченко.

— Стій! — гукнули несамовито Мазня з Точилкіном.

Почувши окрик, постать кинулась до гренадерів. Назустріч її забахкотіли гвинтівки.

— Брати мої, батьки мої,— закричала постать,— не стріляйте!.. Я — ваша... своя...

До секрету підбігла постать і гепнула на землю. Німець зачувши пальбу, почав часто викидувати ракетки, прожектор хватонув світлою смугою сюди - туди, здибав десь прищупленого ворога, і враз по тому місці заторохтіли німецькі кулемети. Шалені кулі дзижчали над грушею.

Гренадери здивовижу й переляку деякий час не знали, що робить. Нарешті підійшли до постати.

— Тю, щоб ти пропала — баба! Хрест побий — баба; майже гола, а як закривавлена...

— Може, відьма? — недовірливо поглядав Мазня.

— Ну, вже там побачимо. Біжи, Точилко, до караула та мовчи, що кричали «стій»... А то Стожок дасть...

Жінка важко стогнала й шепотіла:

— Брати мої... я до дітей прибігла, в Ясево...
Діти мої, мати прийде...

Підхоплюючи ці тихі слова, вітер ніс їх до пожарища, а сніг свіжим холодним поцілунком припадав до пошма-тованого дротом тіла...

СОЧЕВИЦЯ

(ОПОВІДАННЯ СОТЕННОГО КОМАНДИРА)

Це було найтрудніше завдання.

Раніше попадались простіші. Наприклад, як збрехати москалям, чому немає чобіт. Або як доказати, що німець собачого роду. Вирішаєш, бувало, також просто:

— Ото, братця, було в нас страх скільки тих гемонських чобіт. Прямо горою. Але німець пронюхав, до вони, і ну туди атаки вести. Вів-вів — аж гульк чоботи, і почали здаватись «без бою». Німець узяв, наготив здорові вози в Петрограді та й повіз ті чобітятка. Нехай собі везе — хіба в нас мало зосталось? Ого-го! Та й то сказати: чого нам, хлопці, дуже побиваться за тими чобітьми? Перш за все надворі зараз Пилипівка. Неділя-друга — там різдво, од різдва до масниці теж недалеко. А як масниці діждемо, то й зовсім без чобіт можна гулять. Легко й хороше, мозолів не буде... Ну, а зараз? Конечно, холоднувати — що й казати... Та хіба ж ми не москалі? Так беріть, мої голуб'ята, старі онучі, шматки кожуха, шинелі, а то й рогожу (це за статутом не забороняється), обгорніть ногу, а зверху дротом-дротом заплети-закрути, як дротяну загороду від німця. От і чоботи! А тим настоящим чоботям, що німець упер, цур їм та пек! Хіба ж ми не москалі? Слав-ва! Або, скажімо.

Остання новина, хлопці! Учені люди давно вже натякали, що німець собачого роду. Не то Сірка, не то Рябка вважають їх дідом. А оце вже й у наказі по армії сказано: таки, каже, достукались. Нехай знає й наш христілюбивий воїн, що німець випечений із собачої опари. Ще особливих доказів цьому немає, але як іде чутка і як кажуть наші вчені люди, то німець собачого кода. Тому, братця, бий його, риж, колошмать, не шкодуй ні в бою, ні після бою. Крім того, братця, що таким чином вилу щимо собачий рід, доскочим і деякої нагороди: на цім світі — царська, а на тім — царство небесне. А це не аби-що: тільки в москалях та підчас війни й сягнеш до святого Петра. А якби гречкосій який задумав про царство небесне, то, сами знаєте, йому треба довгенько попоносити до попа курок та курчаток, а скільки-то на часточку подати... А коли наше таке щастя — слава, хлопці!

Мої хлоп'ята завше весело відповідали «с-л-а-ва», з чого я виводив, що ганчірки, обмотані дротом, краще їм за чоботи, а наукове повідомлення за німця припало до їх розуму й серця...

Були, правда, труденькі моменти. Але вони лежали в моїй власній персоні. Ото йдеш до москалів казати про чоботи, а нечиста сила тебе й спокушає. Каже: — «ану, голубе, сипни козакам в очі правдоньку. Так і печі: чортма в нас чобіт, а як і були, то пани інтенданти порозкрадали...» Та це не тільки що до чобіт. От, скажімо, Микитенко стоїть. Хіба в нього на плечах шинеля? Це ж старцеві покрівля від сонечка ясного під Лаврою Печерською... А ми, Сидоренки, Макаренки, Рівчаченки, сидимо в цих шинелях у «секретиках», в польових карауликах. Сидимо, як пани на дачах: вітрець тобі повіває, од мороза аж п'яти кам'яніють... сніг очі сліпить... Коли ж подивиться вам, соколята, за пазуху — боже святий! — скільки тієї нужі... Та все б дурниця: москаль

не свиня — все перенесе. А то біда, що виснажують нас та ще й кажуть: «Ото, дурне стерво! Ми з ним цілий світ завоюємо, дурних голів досить». — «Що ж нам робити?» — запитаєте. От, їй-богу, і придумати не можу.

Отак, кажу, і підбиває нечиста сила. Але перехристишся і збрешеш — ну, та так гарно, що аж москалі зачервоніють... од задоволення. Але пекельна тварина не забува про своє. Чи то в окопах сидиш із сотнею, чи з десятком хлопців виженуть у поле на розвідку, а то й на ученні зачинає своєї.

— Ну, — шепоче, — і совість у вашого брата, боже-світе! Дурите нещасного москаля, катуєте... Задля чого, задля кого?... Ти ж, козаче, не дурненький, знаєш, по чім гребінці на базарі. І ото запрягся торгувати своєю совістю. Бути нагаєм у руках тих харцизяк, що зуться володарями... що держать людей без чобіт, зодягу. І таке инше, і таке инше, тобі відоме. Гай-гай.

— Слухаєш-слухаєш, та й за серце візьме.

— Що ж його робити? Я — один. Повісять, пошкодувавши кулі. Сам пропаду — і людей на погибель закличу.

— А хоч би й так?

— Дивись, яка розумна! Хіба в мене дві голови?

— Правда твоя, — кепкує гемонська сила, — голова в тебе одна, а совість кожний день новенька.

Образливо було слухати такі речі... і нудотно. Пошлеш денщика пошукати спирту або самогону, насьорбаєшся вкупі з якимсь однодумцем та й спиш свинею. Тут нечистий дух мов і відійде. Але не відчепиться. Оце тільки очі продереш, як він зараз із докладом:

— Микитенко, — рапортує, — бігав з караулу до окопів грітись.

Як так! Це вже погано. Що в нього шинеля, як решето, це не моє діло, а інтендантське. Моє ж: щоб Микитенко сидів у караулі, в ямці посеред снігового

поля, хоч голий, і з того караулу не смів би піти ані-куди, навіть за сотню кроків до окопу погрітись.

— Гей, фельдфебелю, постав-но Микитенка на дві години під рушницю, нехай-но козирка посушить.

— Слухаю, ваш-бродіє.

Ото поставиш виснаженого москаля дурнем стоять, ввесь час його ненавидиш і лютуєш, бо-зна як... Проклята ж сила глузує, ще й запитує:

— Заливаєте совість горілочкою?... Даремне діло: вона у вас і так глухою вродилася.

Такі, кажу, труденькі були моменти. А найтрудніший попався із сочевицею. Ось послухайте.

* * *

Під вікном моєї землянки сиділо кілька москалів, лущили вошей і приспівували:

... Та за тую сочевицю подались ми за границю,
Ой, люлі, ой, люлі, подались ми за границю.

Ласкаве сонечко дивилося з неба, вітрець шугав по соснах. Москалі були заняті своєю працею серйозно й поважно.

— Дивись, куме, біла... Певно, офіцерська. Хе-хе-хе!..

— Справді. Ач, яка черевата... Ану спитай, чия вона. Може, німецька?

— Ет, дурниці верзете: вона до бані ходила...

... Ой люлі, ой, люлі, подались ми за границю.

В землянках загаласували, похапцем почали вибігати москалі з казаночками. Вошопруди теж схопились. Значить, обід. Мені, як сотенному, треба б покуштувати їжу. Але я перестав це робити давненько — як почали варити сочевицю.

Ви, звичайно, знаєте сочевицю? Як то кажуть: де горох, там і сочевиця. Але що є сочевиця, я вас запитаю.

З гороху добра хазяйка спече ніжно-жовтого пахучого горохвяника. А сочевиця? Здається, юшку варять чи то до борщу кладуть. Так чи ні? А воно зовсім не так.

Про це я довідався аж на позиції. Якось читаю інтендантського циркуляра:

«Панове офіцери! Хіба ви не чули про сочевицю? Ото кумедно! А ворог наш давно з нашої таки сочевиці робить ковбаси й дякує господові: пики товстість, шлунок легкий. Так оце й ми надумали взятись до сочевиці. З того, що прописано, ви дізнались, яка добра річ сочевиця... Але наш москаль балуваний: подай йому борщик із сальцем-м'ясцем, каші пшоняної; не гребасє й рижем. Та це, сами знаєте, примхи... Наша вітчизна у великій небезпеці, тому потрібні жертви... А через це й із наказу штабу всіх штабів надалі буде сочевиця — і на обід і на вечерю... Взагалі це є велика патріотична річ. Не забувайте ж, що треба москалів на це приготувати бесідою, науковим доказом великої користі від сочевиці (звернути увагу на німців). Звичайно, діло не стільки в тому, щоб дуже там панькатися з москалем, як у тім, щоб сочевицю добре та смачно зварити. А це робиться он-як...»

Я покликав до себе кашовара й фельдфебеля. І довго радився з ними. Ми разів із п'ять прочитали інтендантську інструкцію. Завчили навіть напам'ять. Наприклад: вода повинна бути чистою; сочевиця любить попріти... Я товмачив кашоварові, як і що, а фельдфебелеві наказував доглядати. Нарешті я їх відпустив, наказавши принести «пробу».

І ось вона переді мною. Шокуштував. Водичка нічого собі: тепленька, мутненька й навіть солоненька. Сочевиця ж важким мулом лежить на дні. Зачепив і її, взяв

на зуби. Теж нічого: тверденька, хоч у гармату — готова картеч.

Кашовар не зводить із мене очей. Фельдфебель по-сміхається.

— А нічого, — сказав я, — добра штука? га?

— Так точно, — відповів мені кашовар і аж засяв.

— Не розварюється, бісова тінь... як камінь... — ухилився від прямої відповіді фельдфебель.

Ми ще раз прочитали інтендантське правило, як варити сочевицю, щоб не прогавити чого, і мирно розійшлись. Через деякий час я вийшов із землянки й був страшенно обурений: скрізь, де тільки впадало око, рудими копичками лежала сочевиця, а юшка поетичними рівчачками виблискувала під сонцем... Мгу!.. Значиться, сотня голодна!.. Ото кара господня: послав таку тендітну сотню!..

Похиливши голову, пішов я до зібрання офіцерського. Сьогодні й тут була сочевиця. Але... я згадав добру хазяйку із запашним горохвяником... Справді, сочевиця добре розварена, з масельцем - сирком, прямо сама лізла з ложки до рота...

— Панове, — сказав, між иншим, полковий господарчий, — зверніть вашу особливу увагу на сочевицю... Москалі не бажають її навіть бачити. Це примха, з якою треба непощадно боротись. На власні очі й зуби ви зараз упевнились, що таке сочевиця. І коли зачуєте ганьбу на сочевицю, то знайте, що тут не в сочевиці діло. Нехай луснуть, а їдять...

За столом сиділи все люди чемні, виховані — ніхто не сперечався, тільки якийсь дурноверхий прапорщик загаласував.

— Перш за все, пане прапорщику, ви дуже молодий, щоб піднімати голоса там, де старші мовчать, — відповів господарчий, — а вдруге і востаннє раджу вам добре прочитати інтендантську інструкцію. Там докладно про

все написано. А далі, хе-хе-хе, покличете кашовара, пообіцяйте набити йому пику, коли сочевиця вийде невдала, фельдфебеля ж підкрутіть-підкрутіть. Хе-хе-хе! І, слово честі, сочевиця он яка буде!..

Рецепт, як бачите, був простісінький... Але я його не вжив, а кухні обходив далеченько.

— Знов ця проклята сочевиця! — почувся під віконцем землянки голос.

Тіні бігали по долівці землянки: то мої москалі сідали обідати.

— А сотевний дома?

— Немає. Я бачив, як він виходив...

— Сердитий?

— Як біс.

Кілька хвилин я чув жадібне сьорбання. Нарешті, брязнув казанок. Почувся злий сміх.

— Дивись, братіку, як вона летить.

— Ні, хлопці, не виливай: їй-бо, їсти ж хочу. Прямо хоч собаку давай...

— Ні, земляче, це для казни некорисно буде: як упреш два казаночки сочевиці, то треба нових штанів...

Враз сміх припинився, а новий голос проказав:

— А в нашій сотні таку лемішку зготували, що хоч ніч обмазуй. Чортові душі! От, лихо: пропадаєш собакою, зихисник отчизни — і (стонадцять болячок йому в спину!) нема чого попоїсти... Ну, як це вам, хлопці, здається? га? І винуватого нема. Кашовар каже, що то за продукта сочевиця, коли її навіть украсти ніхто не хоче; пітхвебель моргає на каптьора, каптенармус лає інтендантство... А ти, москалю, не свиня, все з'їси...

— Ти чуєш? — запитала мене нечиста сила. — Чи будеш і надалі тікати від кухень та в обідній час гомзатися по ліжку...

— Чую, — сказав я.

— Дивись же, щоб тобі не позакладало!..

Я встав із ліжка і вийшов до хлопців. Мої москалі здивовано повскакували, а чужосотенний соромливо відступив.

— Обідали, хлопці?

— Так точно.

— А добра сочевиця?

— Дуже добра, ваш-бродь... Он він з'їв аж два казаночки...

— Так що, ваш-бродь,— почав москаль із другої роти,— якби додати сочевиці масла або сала чи трохи олії...

Я дивився на москалів, вони — на мене. Я бачив, що мої москалі збрехали; вони ж міркували, що я просто байдики б'ю. Тоді я сказав:

— Признайтесь, хлопці, голодні?

Мої москалі переглянулись; чужий тихенько опустив до землі свого казанка, і враз усі радісно гаркнули:

— Так точно, ваше благородіє.

— А хліб є?

— Увесь з'їли.

— А сахар?

— Казали, на вечір привезуть.

В цей момент десь узявся фельдфебель.

— Ваш-бродь, приказання: о шостій годині рушати до першої лінії — бити кілки на дротяну загороду...

Фельдфебель бликнув на москалів, і їх як злизало. Тоді він мовив:

— А в п'ятому полку москалі поперекидали всі кухні із сочевицею.

— Всі кухні? — радісно перепитав я.

— Може, яка й зосталась неперекинутою.

— А в нашому нічого не чутно?..

— Ні.

— Мгу... шкода.

— Ваш-бродь,— захвилювався фельдфебель,— як їх перекидати, коли їсти нічого?

— А скажіть, як їй, каторжну, зварить, щоб чоловік і попоїв, і подякував?

Фельдфебель посміхнувся й рішуче відповів:

— Зовсім не варить...

З відповіді я бачив, що мій фельдфебель теж голодний і того злий. Я насупив брови. Він поглянув на мене й покійно запитав:

— Можна йти?

Коли моя сотня забивала в мерзлу землю кілки, нечиста сила мене запитала:

— А що, пане сотенний, як ви себе відчуваєте? Холодненько, правда? От би чаю попити та й попоїсти... особливо москалям. Та сахару ще не привезли (бачите, транспорт сплюндрувався), сочевицю порозливали... А подивіться - но, як отой плюгавенький москалик цуциком дрижить. Веселенько, пане сотенний!

Я сам трусився не менш за москалика, з нудьгою дивився, як німець пускає ракетки, і думав, чи глибоко промерзла земля... Уїдливу нечисту силу не хотілось слухати.

Я стояв далеченько від своєї сотні і — кумедна річ! — соромився підійти до неї. Навіть ворушилось боязке почуття. Чорна купа людей на білому тлі свігу була для мене й близькою до муки, і такою чужаницею... Купа ворушилась: киркою довбала кам'яну землю, ставила кілки й переплітала їх дротом. І цей рух родив у моїй душі тривогу.

Перш за все, що я можу сказати москалеві, котрий сьогодні і не пив, і не їв? О, проклята сочевиця! Ти відняла в мене всю владу й авторитет!

— Ваш-бродь, — підійшов фельдфебель, — чи не пора кінчати роботу?

Я подивився на годинники.

— Зараз дві години — ще годину працювати.

— Хлопці лаються дуже: кажуть — сочевицею годують, а на цілу ніч до роботи запрягають...

— Не кажіть мені про сочевицю, нехай вона скажеться... Чорт, треба перебалакати з батальйонним: нехай хоч собак дають, аби не сочевицю...

— Перемерзли хлопці... — канючив фельдфебель.

— Стройте сотню! — приказав я.

Через декілька хвилин сотня стояла чорненьким чотирикутником. Я сів на коняку й під'їхав до неї. Почуття ніяковости змінилось твердим рішучим походом на мерзотну сочевицю.

— Хлопці, — почав я, — сьогодні в нас і на обід і на вечерю була сочевиця. Іntenдантска кажуть, що сочевиця дуже корисна річ, особливо як зготувати її добре — з салом там чи з маслом. Але шановне інтендантство сочевицю дає, а до сочевиці бог пошле; або й дадуть помазки якої, то як кіт наплакав. Тому — то наша сочевиця ніяк не упріває... А це я чув, що в п'ятому полку із сочевицею справа стоїть дуже добре. Там так варять сочевицю: щоб вона була м'якенька, упріла, перекидують кухню на землю. Звісно, юшка розліється, а сочевиця купою й припаде до землі... І лежить вона собі, лежить, пріє... А в цей самий момент пріє й полковий господарчий; упріває й сам командир полку; а там почне закипати й начальник дивізії. І от, братця, сочевиця готова: її добрий чоловік засипає земелькою. А на кухні з'являється м'ясе, капуста, горох і всяка дуже некорисна річ. Отак — то, хлоп'ята, вариться сочевиця! Розумієте?

— Так точно, вашскор...

— Значиться, завтра наваримо? І дамо упріть?

— Го-го го, наваримо! Упріє, го-го го!

Сотня радісно, по-дитячому реготала й пританцьовувала... Я ж почував, як моє серце покійно билось,

мов у матери, що приголубила дітей. І разом із тим зрозумів, як легко рішив найтрудніше із завдань... Хай йому біс...

— А тепер гайда додому... на годину раніше...

Десь усередині чотирикутника весело засміялись, і молодий здоровий голос затяг вільну імпровізацію:

Наш сотенний командир сочевицю не любив...

Рота, мов після доброго обіду, затюкала...

Конячина веселенько тупала, я куняв і залюбки слухав москальські жарти.

Але ось нечистий дух знов повів своєї:

— Здорово тобі перепаде, коли довідається командир полку про твою балачку... Будеш пам'ятати сочевицю...

Ну, і пам'ятаю...

ПОБАЧЕННЯ

I

Може, через рік, коли січові стрільці пройшли на Львів із Бескиду і з ними втік Івась, стара Ядвига одержала листа від онука. Івась сповіщав, що перебуває в «обозі енцув» і слізю прохав бабцю не гніватись на нього за те, що він утік... бо, хто знає, може, і не побачаться.

Стара Ядвига длубалась на городі — зрізувала останні головки капусти. Кургузій листоноша Берест, який приніс листа й прочитав його Ядвизі, присів на мішок із капустою, запалив люльку й мовив:

— Але холод бере, нех го шлях трафить... А ти що собі думаєш?

Ядвига закам'яніла: на блідому старому, ще милому обличчі свіtilись тугою й турботою ясні, наче дитячі, блакитні очі... Стара озвалась на запитання Береста:

— Не знаю, не відаю, пане Бересте... Таке лихо: коли щось пропало — одна біда, а коли воно знайшлося — дві біди...

— Нічого, пані Ядвіго, нічого.

— Як то нічого, пане Бересте? Весь рід Грабів перевівся: залишилась я, стара, та Івась.

— Але що ж із того?

— Треба рятувати малого... Бо малий — то дурний, а я ж йому баба рідна... Поїду на побачення, буду молити милостивих панів, щоб його на волю пустили...

— Не буде з того діла. Не допустять.

— Як то не буде? Як то не допустять? Не турбуйся, пане Бересте, я родом полька, мене допустять: я скрізь найду шлях, щоб урятувати свою дитину... Івась не злодій-опришок, а хлоп'я нерозумне...

— Добре хлоп'я! В січовики пошився і, напевно, з панством збройно бився... Та коли й не бився, а тільки дивився, то й це злочин проти панства... І не хвала бабці, що виховала отакого онука, та ще й полька... Облиш свої наміри, Ядвига.

— Гріх тобі, пане Бересте, отаке казати: то була війна — бився один нарід із другим... Чи не мусив Івась стати в допомогу своїм, як ти завше стаєш на бік панський?.. А на війні всяко буває... Але не про це моя розмова. Зараз треба їхати на побачення, бо, як прописано в листі, може, і не побачимося... Отже, мушу їхати. Дай мені лист — збігаю до пана пробоща на пораду...

— Не порадить він тобі нічого... Після того, як твою хату спалили за онука-опришка, нічого він тобі не порадить...

— Порадить — не порадить, а я мушу їхати. Ходім. Ядвига сховала за пазуху листа, Берест вибив об закаблука люльку. Кинула стара заклопотане око на мішок із капустою та на погріб над пепелищем... Шкода — пропаде добро... Але там десь поневіряється онук: хіба онук не дорожче за капусту з недогорілим погребом...

Сльози закапали із старих очей... Пішли старі мовчазною сільською вулицею.

В передпокої в пана ксьондза була вже одна молодичка, Стефанія Грайбо, яка теж одержала листа із

«обозу снцув» од чоловіка. Грайбо теж прийшла до пана ксьондза на пораду. І вже його бачила...

Треба їхати. А куди їхати, як їхати, на що їхати? Що везти? Чоловік Стефанії пише: привези мені хліба, цибулі та сорочку, що ти на ній вишила бескидські квіти... З'їм,— пише,— хліба-цибулі, надіну сорочку бескидську та й умру...

Стара Ядвига вислухала Стефанію й поділилась своїм горем... Ну, дурне хлоп'я — сімнадцять йому років минуло оце на Івана Богослова, забажалось йому на війну, як ото, пригадаєте, йшло військо українське — Січ. Утік, як у воду вскочив, а вона, Ядвига, цілий рік скліла серцем, де він і що з ним... Коли ж панство забрало все збіжжя, а хату запалило, то не шкодувала вона за добром, а раділа, що то пани взяли вже плату за провину Івасеву. На повірку ж виходить, що не так: хлоп'я повіряється в неволі, і хто знає, може, і не побачаться... А ввесь же рід перевівся: залишилась вона, стара баба, та теє дурне онучатко...

Вийшов із покоїв пан ксьондз. Благословив Ядвигу й дав поцілувати білу пухку руку.

Спитав:

— А ти що скажеш, моя доню?

Стояв і слухав, дивлячись через вікно на Сан і узгір'я... Сказав дружньо:

— Не допустять у табір. Тому не їдьте, по-дурному не тратьтесь... Що вже пан бог дасть та Єзус-Марія. Оце вам, мої доньки, вся моя порада.

Блакитні очі Ядвиги блиснули. З-під хустки вискочив сивий волос і наїжачився над круглим лобом...

— Перепрошую пана отця... Як це не допустять до табору? В тюрму допускають на всіх світах і країнах, а до табору не пустять... Може, моя дитина умирає, а мене не пустять... Це добрі порядки!..

— То польські порядки.

— Я сама єстем полька — того не може бути. Над усіма людьми є один пан бог, що найвищий за всякі вибаганки й дикунства панські...

— Як пані є полька, то з цього для пані ще більше біди: випестувала такого онука й сама круто думає... З цього на добре не вийде.

— Най що буде, то буде, я мушу їхати й прийшла до найсвятішого отця за порадою: як його їхати, куди?.. І що? Бо моє серце вже в таборі, а голова коло клунків із капустою на городі...

— Отак і в мене на серці, — потупила очі Стефанія Грайбо, — порадьте і благословіть, пане пробоще.

— На кого ж ви покидаєте своє майно?

— На пана бога й сусідську ласку.

— Як собі знаєте... Коли в людини заговорить серце, нема чого питати в неї розуму... Моє благословіння на ваш шлях. Беріть побільше харчів...

Пан пробощ зовсім захопився тим, що робилося за вікном.

— Але - но, що то надворі робиться, пане Бересте?..

Під вікном, ген - ген через голий сад, чорно - синім хребтом випирався Сан — чорний, брудний і віддалік, увесь у гілляках і ломаччях... Через річку за туманом не було видно другого берега, а коло самісінького вікна крутились, вишукуючи місце, де сісти, волохаті сніжинки.

— Зима йде, пане пробоще...

Пробощ і листоноша переглянулись між собою — глянули на бабів. Баби стояли, наче нічого не чули, а за вікном мов співав соловейко... Пан пробощ тоді сказав:

— Ядвіго кохана, кажеш, що голова твоя заклоптана клунками з капустою на городі?.. Щоб ти в дорозі не турбувалась, най - но Берест занесе ці мішечки до мене... А в Стефи є, здається, маселко?..

— Радніші служити панові пробощу... — соромливо мовила молода Стефанія.

Зідхаючи, згодилась і стара Ядвига.

— То моє благословіння на ваш шлях... А оце лист до пана коменданта таборового, мого старого приятеля... Він ласкавий — допоможе вам у вашій справі...

Женщини взяли листа до коменданта й ще раз поцілували пухку білу руку пана пробоща.

II

Стрілецьке військо проходило селом і співало завзято:

«Не пора, не пора
Москалеві й зяхові служить —
Довершилась Україні кривда стара,
Нам пора для України жить».

А на чолі війська в колі січових отаманів їхав на обозовій конячині згорблений чоловік із великими сірими очима, а в тих очах була якась таємна, зажурена думка, і на тонких безкровних губах під рудими вусами заліг радісний посміх... От він, цей згорблений чоловік, повернув конячину осторонь і став пропускати повз себе стрілецькі загони... Шерегові отамани гукали: «позір», «очі вправо»... І тисячі юнаків гулко відбивали кроки, міцніше притискували до лівого боку лікоть руки, яка тримала рушницю, а молодими палками очима обпалювали згорбленого чоловіка й ласкаво оглядали, як вітер тріпає хвіст сірої конячини...

Музика безупинно грала «марш січовиків» і барабани перед кожною сотнею вигуркували: «Ой, там на горі Січ іде»... Перебиваючи гуркіт барабанів, молоді юнацькі голоси співали нову пісню:

«Зажурились галичанки   Що уходять стрільці січові
Та з тої причини,   Та й на Україну».

Раптом мов язики проковтнули й пари не стало: чути, як брешуть на задвірках перелякані пси та весело коло криниці сміється дівка, напуваючи водою січовика... Але в цю тишу вскочив дразливий звук барабана — і знов на тисячу молодих юнацьких грудей гукнуло:

«Хто ж нас поцілує
В уста малинові,
Карії оченята, чорні брови».

Івась стояв зачарований. Теє військо січове було схоже хіба що на Сан підчас ранньої весни, коли річка, повна водою, як жила кров'ю, мчить із верхів'я Карпату й несе на своєму хребті й гірські буди, і перші квітки, зірвані по дорозі...

Спитав Івась у січовика, що пив воду коло колодязя, що то за отаман на сірій конячині. І відмовив йому веселий січовик гордо:

— Але-но, не знаєш? Іван Франко.

— А куди йде військо?

— На ляхів, на Львів...

— А мені б можна?

— Але-но, чому й ні? Хіба ти не козацького роду?

Перед Івасем майнуло бабусине обличчя: сива голова, блакитні очі в сльозах, і тремтять старі в товстих жилах руки...

Вже, напевно, бабуся репетує на селі, шукає його... Що то вона дума? Але що тут думати, коли Січ іде!..

Хіба ж не вона розказувала йому в тихі зимові ночі, коли місяць ніяк не загляне в хату через замуровані морозом вікна, а цвіркун завзято гомонить під піччю (згадайте - но, бабцю!), вона ж тихо говорила, як дідусь ходив у похід на турка, а татусь наклав головою під час анексії Боснії - Герцоговини... Або (пригадайте, бабцю!) про те, як дідусь, коли бабця його не зовсім

покохала, бився з ляхами в горах і уславився, як опришок... Ну, і за те вона дідуся цілком покохала, бо хоч і була родом полька, а серце мала справедливе й добре до хлопів простих, покривджених...

То хіба ж вона тепер буде на нього гніватись чи огудить за те, що він от трішки проведе січове військо поза горби над Саном?..

А військо вже проминуло село й подалось степовим шляхом. Івась і ще декілька хлопців ішли в шерехах січовиків, — ішли і нетерпляче чекали, коли ж зникне з очей рідне село...

От і горби над Саном... Село розтануло в сонячному передвечірньому тумані... Івась вільно зідхнув... Завзято глянув вперед, де на сірій конячині на чолі війська їхав отой згорблений вершник... Молитовно прошепотів:

— Франко... Іван Франко...

Це ж був той таємний український велетень, якому вороги закидали, що він у ляхів на послугах, так само, як йому, Івасеві, на селі кололи очі бабкою-полькою... Так ось воно збіглося: великий Франко на чолі січовиків іде походом на ляхів, а він, Івась, у січовиках...

— На смерть і на славу піду за тобою...

Івась совісно машерував босими ногами... Військо йшло все вперед, вперед... І несло його із собою, як Сан на весні несе на своїх буйних хвилях малесеньку трісочку...

III

Ще раз довелося Івасеві побачити Івана Франка у військовому шпиталі. Посеред хорих і поранених, які тихо стогнали на брудних неустаткованих ліжках, ходив він сам, хорий, згорблений, з похиленою головою...

Здавалось, що він нудгував світом і, нудгуючи, схилявся до козаків і щось кожному говорив. Івася спитав:

— Як ся маєш, козаче?

— Дякую красно, досить добре. Рана зажила, я здоровий. Назавтра маю рушити на фронт.

Франко відкинув убік брудне простирадло на ліжку й схилювався — присів до Івася. Пильно глянув йому в очі... Івась поринув своїм поглядом у сірих великих очах... Одночасно зауважив, що златно світилось руде волосся давно неголеної бороди, а в пишних вусах зацвіла пізня гречка... Затремтіла ця гречка, наче дмухнув вітер, а уста вимовили:

— Переможемо, брате?

— Переможемо...

Франко піднявся із ліжка Івасевого й почвалав до других хорих. Івась же довго мріяв про перемогу над ляхами.

В цих мріях панувало три особи: перша — то «тая Україна»² від Карпату по Кавказ; «він» — надхнений співець рідної країни й безталання народу українського... А третя особа — то була бабуся Ядвига...

Ой, і гнівається ж старенька... Ну, та якось уже обійдеться, коли Івась повернеться до рідної хати в бойовій славі січовика, що побив ляхів та москалів...

Івасеві очі світилися мрійною задумою й рішучістю...

— Скоріше до війська...

IV

І от Івась стоїть позаду полковника Шепеля, як його гонець. Сам полковник, високий, сухий, голений, у сірому жупані, але чомусь — то без шапки, стоїть перед польським генералом, потупивши очі в землю, і з цих очей по рівчаках коло носа раз-у-раз біжать добірні сльози.

— Я вимагаю негайно скласти зброю... — проказав польський генерал (у новісінькій уніформі із блакитного

французького сукна), оглядаючи з ног до голови полковника Шепеля й Івася. Генерал у колі своїх штабових старшин приймав донесення з поля від вершників - старшин...

— Вся залога міста склала зброю. Наші улани перехопили шляхи на всі напрямки: ворогові дітись нікуди. Або битися з нами, або скласти зброю. Залізницею опанували галерчики¹⁾. Але... Шостий полк «сірих жупанів» виставив кулемети, копає шанці і, видно, хоче битися...

— Пане полковнику, — звернувся генерал до полковника, — це ваш полк?

— Мій...

— Даю вам на роздумування п'ять хвилин: або накажіть своїм козакам скласти зброю, або...

Польський генерал не закінчив свого наказу, бо тут вихопився український отаман Гопцаца й зле гукнув на полковника:

— Негайно кінчайте цю комедію. Я вже підписав умови здачі... Наказую вам негайно скласти зброю...

— В цих умовах ваші накази для мене не обов'язкові.

— Я вас розстріляю за непослух на полі битви...

— Мій полк ще має в руках зброю, щоб боронитися, а ця зброя в моїх руках...

— Більшовик чортів! — гнівно кинув Гопцаца.

Польський генерал виступив миротворцем між упертим полковником і отаманом. Він зацікавлено дивився на високу постать Шепеля та миролюбно казав:

— Щаслива є Україна, коли вона має людей, що плачуть за її гідність. Але, мої панове, війна — як війна: на полі бою панує лише сила. Вам залишається одно: не проливаючи даремно крові, скласти зброю... Із свого

---

¹⁾ Польське військо зформував у Франції генерал Галлер за французьким взірцем і французькими коштами.

боку я, взявши на увагу майже добровільний перехід українського війська на бік Польщі, дозволяю на власну відповідальність залишити панам старшинам, як почесну ознаку, холодну зброю... Полковнику, три хвилини минуло...

Шепель озирнувся до Івася. На очах молодого січовика були теж сльози, але й похмура суворість визирала з широко розкритих очей... Цей юнак, як і тисяча його товаришів, може полягти за славу й волю України. Цьому за порукою ці дитячі сльозинки образи й гніву... Та яка рація?... Яка мета? Їх нема, не видно...

Полковник вагався, а Гопцада вже доброзичливо шепотів:

— Не варт проливати кров... Дія скінчилась... Ми з честю виходимо з цього становища, а за «більшовика» не ображайтеся...

Під'їхав авто, в нього посадили мовчазного полковника, Івась став на підніжок, скокнуло декілька польських старшин, один із білим прапором у руках — авто помчало через місто, вискочило в поле...

Мовчазно зустріли січовики білий прапор. Глянули на свого полковника без шапки й на заплаканого Івася і зрозуміли все...

Шостий полк мовчки складав зброю... Ходили по сотнях польські старшини, тінню вештався Шепель... Сонце заходило, коли перші сотні обеззброєних погналі, як отару, польські улани...

— Ходім і ми, Івасю, — мовив полковник тихо, — кожен бо мусить випити із келиха свого народу...

V

Нарешті таки пощастило Івасеві вскочити до кухні на роботу. Таборова салдатська кухня містилась коло лазні, а лазня підходила до самісінької колії, де стояли вагони картоплі, моркви й буряків.

Ще не сходило сонце, як із салдатських бараків вийшло за сотню бранців, українців і руських, і взяли-ся переносити привезену городину до складу на кухні...

Івась теж носив. Не по силі були п'ятипудові мішки, але хто хоче покуштувати моркви, той не думає про надсильну вагу. Коли приніс він мішок на кухню, тут трапилась подія...

Пан «плютоновий»¹⁾ із «познанчиків»²⁾, високий грубий мужик із здоровенними вусами, розмахував над головами бранців буковою патерицею і, вибравши жертву, лупцював на всі боки. Бив повною панською рукою — на всю силу й волю. І лаявся:

— Прокляті хлопи, всю моркву поїдять. А ти - и, скурвий син, що ковтаєш?

Перед паном плютоновим зацікавив сусіда Івася, «більшовик» Тютя, худий, як копістка, і обдертий, як старець... Тютя висолопив язика й зігнувся дугою. Мичав, щось благаючи...

— Пане плютоновий, він подавився картоплею...

Пан плютоновий гнівно повів вусами, розмахнувся буком і вдарив Тютю по спині... Тютя ойкнув і присів скорчившись. Плютоновий злісно шарпнув його по голові... Тютя завив, і всі бранці побачили від чого: у Тюті на переніссі гойдалося на біленькій ниточці око... Сонце, яке зиркнуло на кухню, побачило гнівного пана плютонового з піднятою вгору буковою патерицею, Тютю рачки й зацікавлених бранців...

— Забрати його в лазню! — скомандував пан плютоновий. — І ви, підлі хлопи, будете забиті на місці, коли хтось насямілиться з'їсти хоч одну картоплину.

Тютю віднесли до лазні й кинули на підлогу, а далі взялись чистити картоплю. Варта розійшлась...

¹⁾ Підфіцер у польській армії.

²⁾ Легіонери, уроженці Познани, уславились у таборах своєю жорстокістю й нелюдяністю.

Залишилися з паном кухарем із бранців самі полонені. Тоді вони повитягали із-за пазух, із кешень та інших схованок моркву, картоплю, буряки і жадібно їх пожирали із страшенною хапливістю, зиркаючи на двері, де ось-ось може з'явитися вартовий «юзік». Та замість «юзіка» спершу несміливо всунулась одна-дві голови бранців, потім двері зовсім одчинились і сотні голодних очей впились у картоплю... Один насмілився, підійшов до пана кухаря й таємно благав:

— Ясновельможний пане кухарю, дозвольте лушпиння скуштувати...

Не встиг цей щасливий узяти горстку лушпиння, як буруном вскочили інші... Коло лушпиння зчинилась жорстока бійка кістяків. Якраз тут набігли «юзіки» й буками розігнали кістяків. Всі розбіглись, а напівбожевільний Рудик, що заріс чорною довгою бородою, яка була йому й за сорочку, став на коліна перед паном «юзіком» і, благаючи, підняв руки до нього:

— Убий мене, паночку, убий, соколику, бо остогидло голодати...

Вартовий легіонер, молоденьке ще хлоп'я, тикнув чоботом бранця й гидливо гукнув:

— Сам здохнеш, чорний диявол! Пріч з дороги, пахло! Гей, хлопцї! — звернувся він до тих, що ретельно й побожно чистили картоплю...

— Слухаєм ясного пана...

— Хто із вас бачив, як плютоновий вибив око?

Мертву тишу кухні прорізав яскравий сонячний промінь і здивовано зупинився на сіро-чорних, зарослих щетиною худих бранцях, на їхньому лахмітті... Зайчиком вискочив із бодні з водою й скокнув легіонерові на каскетик із свіжою квіткою коло білого бляшаного «оренжа польського».

— Ну, пшя ваша мати, хто бачив?

— Бидто я відед,— промимрила руда борода по-руськи.

— А ще хто? Невже вам повилазило...

Мертва мовчанка була відповіддю. Тільки - но пан кухар весело підморгував пану легіонерові...

— Так ти бачив, рудий пес?

— Як рядом стоямші...

Бук легіонера затанцював на голові рудої бороди... З носа, з рота закапотіла кров... А бук літав, вибираючи сухі кістки... Ощирені гнилі зуби легіонера показували між собою здоровенні вовчі ікла, і піна лютої злости текла з губів, важко ляпаючи на новенький французький блакитний мундир... Тряслась од ненависти й квіточка коло бляшаного орла...

Руда борода не захищалася, а просто впала лицем на долівку, віддавши катові спину на поталу...

— В лазню його. Швидше, пшекленті хлопці!..

Але руда борода несподівано вскочила на ноги й миттю зникла з кухні... Легіонер і кухар качалися зо сміху...

VI

Ще й картоплю не дочистили, як хтось звернувся до кухаря:

— Дозвольте, пане кухарю, до вітру...

Пан кухар милостиво дозволив, сказавши весело:

— Морква гулять захотіла, ха - ха - ха...

Побачивши, що пан кухар у доброму гуморі, за першим підвівся другий, третій...

Ледве - ледве дочистили картоплю.

Івась останнім залишив кухню. Власне, нікуди було поспішати, і шлунок мовчав. Хіба що проскочити в старшинський барак до полковника Шепеля й розказати, що вибили око Тюті. Але краще буде, коли по - звичайному полковник сам зайде до бараку салдатського... Тоді вволю можна буде набалакатись...

З того часу, як пани отаман Гопцаца назвали полковника більшовиком — тоді, підчас ганебної задачі ляхам, полковник наче справді став чимось другим... Частенько він сидів у козачому бараці замислений, так само брудний і обдертий, як і всі... Так і на нову шапку не розжився. А ходив без шапки, одпустивши довге волосся. В ньому вже нічого не було старшинського... І коли Тютя називав його «товаришем», полковник завше доброзичливо мотав головою на цей привіт... І казав Івасеві:

— Як ми помилились, як ми помилились...

Івась вийшов до табору.

Надворі стояв ясний літній день. Ліворуч од табору полонених, на узгір'ї, поринав у небі костюл у колі будиноків, садків і хаток, за костюлом у блакиті небесній туманом оперезався далекий Карпат... Праворуч — сірі одноповерхові бараки. Навколо дротяна огорожа, башти для вартівних, і сами вартівні куняють, схилившись на рушниці. За дротом зелені буйні поля вилискують під промінням сонця, і вітер гойдає зелену хвилю житів...

Все це знайоме до нудоти... Отут, у передніх бараках, живуть інтерновані попи-ксьондзи, «пані професорки» з дитинками, лікарі, професори, адвокати, взагалі ті «пані» галицькі, яких влада польська визнала за «небезпечних для панства». Там далі барак панів міністрів та отаманів з Великої України; поруч із вартовою сотнею — бараки старшинські, де спить на підлозі на матраці з дерев'яних стружок полковник Шепель. А вже ось тут, на закутках, бараки для салдатів — для українців і для руських...

Кажуть, що бараки будували австрійки для кавалерії. Правда, в бараках не було навіть «прич» чи то дощок: полонені спали на голій долівці, вистеляючи її бадиллям, коли кому пощастило його здобути підчас роботи поза «обозом енцув»...

В сонячні дні в бараках холодно й вохкувато, як у погребі, і тому всі полонені й інтерновані виходять грітися на сонці... Пани, звичайно, походжають уподовж контини¹⁾, одвідують буфет, а салдати розляжуться на черевах і сплять під сонячним промінням. Сплять або тиняються по табору від ранішньої кави до обіднього часу та з обіду до вечірньої кави. Потім починається ніч...

Але сьогодні було щось нове...

Табор гудів од гомону. Перед континою повним строєм вишикувались бранці — шерехи старшин і шерехи козаків. По фронті походжали таборові польські старшини та якісь приїжджі військові.

— Що скоїлося, Рудіку?

— Пишуть до армії воювати з більшовиками під Петроград...

— Ого, багато охочих...

— До чорта будеш писатися, аби вихопитись із цього пекла...

— Чом же ти не пишешся?

Івась ліг рядом із Рудіком і через дротяний перелаз, який відділяв бараки салдатські від старшинських, слідкував за дією в контині...

— Мені не по дорозі в Петроград... Якби на Бескид — вписався б...

— Старшини до біса й козаків до чорта...

— То все руські з Великої України: служили директорії, а тепер підуть служити генералові Юденічу...

— Як це в росіян просто: сім п'ятниць на педілю...

— Вибач, не в усіх: у Тюті була одна п'ятниця — більшовицька...

— Чого ж була?

---

¹⁾ Військова крамничка з горілкою й закусками.

— А того, що Тюті нема... Вмер... у лазні — не витримав польської пари...

А перед континую до чогось договорилися, бо веселою юрбою посунули по бараках «комбатанти»...

Заграла сурма на обід...

Івась спробував було встати, але морква й буряки, яких і він наївся досхочу, зробили його шлунок байдужим до тепленької юшки, яка звалась обідом. Рудик теж не рухнувся... Так обаполками вони лежали на вогкій землі, поки сонце звернуло за сусідні бараки, і холодна вогка тінь погнала по шкурі холод. Тоді вони сонно перекотилися на друге сонячне місце й знову спали.

Пробудив їх бок вартового, що зганяв на вечірню перевірку. Та вони не схопились, як звичайно, а ледве встали і, хитаючись, як худа скотина, пішли до бараку...

VII

Чи то снилось Івасеві, чи й справді було, а було так.

Івась зайшов до старшинського бараку, де мешкав полковник Шепель, розказать про Тютю... Невеличкий барак заставлено в одній половині ліжками, а в другій прямо на підлозі розкидано матраци, а на матрацах валялись пани старшини... Гаряче-буйно говорили про похід на Петроград, а командир п'ятого полку сірих жупанів, Іванов, низькорослий, кривоногий, у сірому жупані, прямо з пляшки смакував «пшепалянку» й виводив: «Б-о-о-же, царя храни»... Сусіда Іванова, прізвищем Власов, закушував помаранчею і завзято гукав, звертаючись у другий куток, де сиділо більшість старшин бараку:

— Кличемо вас на більшовицьку заразу! На Петроград!

— Б-о-о-же...

— Перестань... Ну, хто з нами?... Бо хто не з нами, той проти нас.

— Ну, сво-л-о-т-а!... — гукнув Іванов.

Отаман Гопцада заклопотано грав у шахи з адвокатом у першій половині; старшини оточували грачів, слідкували за грою й робили вигляд, що нічого не чують. Зачувши останню лайку, десь із кутка вийшов Шепель і став насупроти Іванова:

— Ви — командир п'ятого полку української армії?

— Ні-і,— відповів Іванов, встаючи з підлоги й підходячи до Шепеля,— я з такою сволотою не маю вже діла.

Тільки-но він це мовив, як страшенний ляпас гулко вскочив до шахістів, а за ним важко щось гупнуло — здригнув барак: то брякнув на підлогу Іванов. За тим зчинився страшенний галас... Вийшов на скандал і Гопцада. Призначив комісію для з'ясування справи, а поки-що наказав запросити вартового польського старшину...

Тимчасом пан секретар пана старшого радника пана міністра, Ковалик, тупоносий, як качка, великим ротом шамкав помаранчу... Кинувши на підлогу лущинку, він завів антидемонстрацію:

— Ще не вмерла Україна...

Українські старшини піднялися з підлоги й почали підтягати пана секретареві... А ті, що їхали на Петроград, демонстративно розкинули на підлозі і руки, і ноги... Шепель, похиливши голову, сидів у своєму куточку. Івась тихенько став коло нього...

Пан секретар пана старшого радника пана міністра оглядав співунів і диригував... Качиний ніс показував такти... І вже дійшла пісня до слів «Душу й тіло ми положим», як тут пан секретар зауважив, що ні Шепель, ні Івась не співають... Великий рот крутнувся гнівною судорогою, прилизане волоссячко наїжачилося...

Ковалик підскочив до Шепеля:

— Полковнику, ви сидите підчас співу національного гімну... Це зневага до України... Я вам наб'ю пику, як ви набили мордюку кадапові...

Несподівано Ковалик посковзнувся на лущинці помаранчі й тицьнувся носом у куток... Загальний сміх і регіт розвіяв важку атмосферу. Коли ж Ковалик встав на ноги, Шепель мовив на ввесь барак:

— Душу й тіло було класти там, на фронті, а не після коньяку з помаранчами. Не дорікай мені, лакузо, зневагою України, бо за неї я груди свої наставляв під кулі ворога... А тепер, після того, що тут створилося, я уходжу в бараки до козаків, щоб не дихати цим гнилим повітрям зради й підлоти...

— Він більшовик! Еге, панове... Бач, більшовицька зараза, де вона завелась...

Зчинився новий галас. Шепель нерухомо сидів, а Івась бачив, як і руські, і українці змовлюються й готуються до якоїсь акції... Але якраз у той момент, коли під приводом Іванова декілька старшин уперли важкі погляди на Шепеля, в дверях бараку з'явився вартовий польський солдат і крикнув, як кричать на шкідливу худобу:

— Ціхо, пшя крев!...

І всі раптом замовкли... Шепель встав, узяв Івася за руку, і вони вийшли на подвір'я...

— Чого тобі, Івасю?

— Вибили жовніри око Тюті, а в мене трясовиця...

І чи то справді було, чи то снилось Івасеві, а вони прийшли до козацького бараку й лягли рядом на бадилі... Стогнали в темряві бараку хорі бранці, скреготав зубами «варіят»¹⁾ Рудик, і місяць зазирає у маленькі віконця бараку.

VIII

Задовго до схід-сонця коло «ізби хорих»²⁾ довгою чередою сиділа велика отара бранців. Жахливий сморід

¹⁾ Ідіот.

²⁾ Лікарський пункт.

оточував «ізбу хорих»: гниле людське тіло мішало свій дух із брудом живих...

Під обід прийшов пан-лікар. Візитація почалась.

— Ти чого? — питає лікар, молоденький, гостроносенький, од якого несло пахощами парфюмерії й елгантністю нації польської...

— Шлунок у мене тече... Чи то різачка, чи що.

— А ти хто будеш?

— Я — калуцький... з Расеї...

— А партії якої?

— Ми без партії, а з поляками воювали...

— То ти більшовик!

— Правильно, пане лікарю, більшовик Калуцької губернії, волости Носокірпатівської.

— Так... А що в тебе?

— Свище в мене, як із гранту вода...

— То зле, пане більшовику, але даремно пан потурбувався. Сьогодні панам більшовикам допомоги не буде. Сьогодні черга хлопів...

— То я теж мужик. Калуцької, кажу...

— А якої нації?

— Нації... Калуцькі, значить, ми...

— Чудово, але більшовикам сьогодні не буде допомоги. Ступай.

— Пане поляк, подивись: вся голова побита, а оце...

Хорий обернувся до пана лікаря спиною і, розкинувши поли драної шинелі, показав худий зад, увесь у синяках, струпах і свіжих ранах... Показавши, знов обернувся до пана лікаря папівдиким обличчям...

— Це вночі, як ішов я до вітру, то вартові жовніри наштиркали мені за те, щоб не турбував їх посеред ночі... Але, прошу ясновельможного пана лікаря, як його бути, коли воно свище, як із гранту вода...

— Ну, і хай собі свище!.. Що з того!

— Поможіть, пане, заставте бога молити.

- То ти в бога віруєш?
- А то як же!
- А чом же ти пошився в більшовики?
- Мобілізували по всіх правилах.
- Ага... А до армії генерала Юденіча ти вписався?
- Це нам не по дорозі. Вони, значить, на Петербург, а ми калуцькі, нам, значить, не по дорозі...

Хорий не скінчив своєї промови, а, схопившись за живіт, прожогом кинувсь із лікарського покою. Навздогін йому розлігся несамовитий регіт задоволеного пана лікаря та його помічника.

- А тобі чого бракує? — запитав лікар Івася.
- У мене різачка...
- Звідкіля ж ти знаєш, що в тебе різачка?
- Всі ознаки: горю увесь і шлунок.
- А ти хто будеш?
- Січовик Галичини Східньої.
- Що то за січовик, пане помічник? — звернувся лікар до свого помічника.
- Бандити... гайдамаки... опришки... сволота... розбишаки...

- То хто ж ти є? — спитав пан лікар Івася.
- Армії української січовий стрілець.

Пан лікар раптом скочив із свого крісла, нюхнув гостреньким носом повітря й несамовито заверещав:

— Нема України, нема українців... Є єдина Польща, а в Польщі є хлопцi, русини від Карпату по Кавказ... Розумієш, пес?

Івасеві було не до нього... У нього було два болі: горіла голова, в жилах снувала якась пекельно-гаряча, але одночасно й холодна крига, а коли в очах світ перевертається й холод у жилах креше іскри з очей, кому тоді час рішати справу, хто живе від Карпату по Кавказ... А по-друге — на серці така наруга, що й слізьми її не виплачеш... І шлунок робить своє діло...

Івась стиснув руками захлялий живіт і мовив:

— Не розумію...

— Не розумієш, хамське бидло, нахаба... Іди ж до біса на пораду із своїм шлунком...

Прийшовши до бараку, Івась спромігся написати листа до бабці, ще спромігся віднести того листа до старшинського бараку, до пана ксьондза, який контролював листи й відсилав їх «на волю»...

А потім було темно... Нічого не було...

ІХ

Одного разу Івась помітив, що в бараку надзвичайно просторно й холодно, а за віконцями крутяться білі метелики.

Івась спитав сусіду Грайбо, що то є... Грайбо лежав горілиць: очі стовпом, зуби вищерені... Він уже не реагував на звуки й температуру. Замість Грайбо озвався Глег з другої сторони бараку:

— А-а-а, Івась... Живий?

— Наче... А що з Грайбо?

— Він уже готовий до пана бога на коляці¹⁾, але перепустки від пана плутонового ще нема, то так бог Його й не насмілився взяти... А тебе вчора хотіли викинути з бараку — думали, що ти замерз...

— Але-но, мені справді холодно... Надворі зима... А моєї бабки нема... Холодно мені й знадвору, і в серці...

— То дурниця, Івасю, аби з бараку не викинули...

— Чого така пустка в бараку?

— Хто втік, хто одержав перепустку до пана бога... Більшовиків погнали до другого табору, Велика Україна поїхала додому... Не всі, а хто живий остався. Але-но

---

¹⁾ На той світ.

поїхали — в рідні гнізда умирати... А ми, най його шлях трафить¹⁾, засуджені заживо згнити, бо ми хлопці й підданці панства польського, най його Перун трясне...

До розмови Глега з Івасем, витягнувши худу журавлину шию, давно прислухався високий, жовтий як віск, Рудик, майже голий, але вкритий на спині брудною ковдрою у великих дірках... Чорні великі очі Рудикові пахкали, як головешки, що ось-ось, блимнувши, потухнуть і пустять смердючий дим... Рудик нарешті не вдержався, підбіг до розмовців і сів на підлозі, як сідають малі хлопчики, затуливши голі коліна ковдрою...

— Братіки,— зашепотів Рудик таємно, і дві його головешки блимнули по всіх кутках бараку,— ви балакаєте... Яка то є велика приємність порозмовляти. А в моєму кутку жоден не хоче розмовляти... Подихають хлопці... Та не про це у мене до вас розмова... Була мені вчора щаслива okazія. З кухні під виходок дурний кухар вивалив повну купу лушпиння й добрий шмат каниги²⁾. Тут як накинулись наші хлопці— бійку криваву зчинили, як пси гризлися, а я лушпиння — в ковдру, а я лушпиння — в ковдру, а канигу як схопив у зуби, то й біс би у мене її не видер... Поки вони билися, я набрав, може, з відро - два... Біжу до бараку — зирк: якийсь жовніряга згубив галузку бзу³⁾ з чорними, засушеними як на узвар, ягідками... Але фортуна й на цьому мене не залишила: проїхав на сивих конях пан комендант табору, а коні, хоч і панські та ще й сиві, мають конячу вдачу: навикідали з себе такі копиці — щойно півбарака на уборку викликай. Парує киз... Я миттю повибирав нестравлене зерно... То ти, Глег,

---

1) Типовий вираз у Східній Галичині — щоб йому добра не було.

2) Коров'ячі тельбухи.

3) Вороняче око.

уже тямиш, що я зварю кулешику. Картопля є, крупи є, ягідки є... Бракує - но води й соли... Воду я вкраду, коли вартовий піде в другий кут од башти...

— Схопиш кольбу¹⁾ в голову — одразу дуба даси.

— Най б'є, най убиває: на те ж вони й пани наші, а ми їхні хлопцї... А ти, смердючий пес, мо думаєш, що тебе невільно бити... Ова-ва-ва!...

Рудик скокнув, як горобець, раз-другий по підлозі, і дві головешки обсмажили тихе покійне обличчя Івасеве...

Рудик йому казав, розмахуючи гнівно срібною бородою:

— Тобі ж, мерзото, буде сто буків по спині. Прохай у мене вибачення... Я є старший у бараці, а ти... Не знаєш... Га-га-га, він не знає, що Рудик є старший у бараці восьмому. Отой божий сніжок, що падає з найсвятішого неба — і той знає, а він не знає... І ти насмілився мені кривду заподіяти. Пани скажуть: не доглядів Рудик, як Граб Івась у більшовики пошився...

Тут Рудик встав на ноги і старцівським чином глузливо-гуняво заспівав, а клапті ковдри крутив, наче лірник крутить ручку ліри, перекривляючи руську вимову: «Вставай, паднімайся, робочій народ»...

— Ах ти ж, опришок... Твоє щастя, що був ти у нестямі: одержиш лише - но сто буків... Твоєму полковникові Шепелеві жовніри вибили всі зуби, а з шкури зробили решето. Тепер він у цеклі череду пасе. За що? За те, що всіх полонених на алярм підбивав... і в більшовиків за порадича став...

— Облиш, Рудик, своє приставленія, — мовив Глег, — дай спокій хлопцям: Грайбо — ось-ось, а Івась — от-от... Розваж ти їх...

Рудик мотнув головою незгоду й тягуче виводив: «Вставай, паднімайся»... Рудикове «приставленія» притягло до себе увагу всього бараку. Декілька кістяків

---

¹⁾ Приклад рушницї.

затягли в різних кутках ту саму пісню... Це не вподобалось Рудикові — він пробіг по бараку й ляснув по худих щелепах усякого, кого здибав із роззявленим ротом... Повернувся знов до Глега й гукнув:

— Чабарашку! Раз - два! Про козака...

Підняв ковдру повище колін, махнув рукою:

— Три!..

Байрак загугонів, як міг, на всі голоси, а Рудик розмахував руками і лупотів голими п'ятами по долівці:

І ти козак, і я козак —
Обидва сь мо козаки:
Ти хороший, я без грошей —
Обидва сь мо дураки.

Танцював би гопака,
Та не маю сіряка —
Сірячина по коліна
Та й на заді прогоріла...

— Ха - ха - ха - ха - ха!.. Та й на заді прогоріла!
Ха - ха - ха!

Весь барак реготав чудернацьким сміхом... Навіть Грайбо ще дужче витріщив очі, вищирив зуби й намагався виявити на кам'яному обличчі якийсь внутрішній рух... А снігові метелики відскакували від шибок, що за ними було так весело...

Х

На порозі бараку давно вже стояв пан п'ютоновий із буком за спиною й увічливо шепотів на вухо панові пробощеві:

— Прошу пана пробоща, оце таке лихо нашим хлопам у неволі: з ранку до вечора танці та спів...

— Так, пане п'ютоновий, але в газетах писано, що вмерло тисяча душ од тифу а десинтерії...

— То брехня, як бога кохаю, брехня... На мій підрахунок умерло сот вісім... А газети про тисячу базикають... То наклеп на честь польську...

Рудик першим помітив пана плутонового з буком за спиною й найсвятішого отця пана пробоща. Він айкнув, наче сигнал подав, і стрімголов зник у глибині бараку... Решта танцюристів зацікавилася... І лише тоді оговталась, коли до них наблизився пан ксьондз без пана плутонового. Упевнившись, що останнього нема, бранці із зацікавленням обступили попа.

Ситий голений грубий піп у чорній сутані й білому капелюсі роздавав, витягаючи із гарної коробки, всім, хто протягав руку, гарні «панські» «мемфіські» цигарки... Тимчасом гомонів:

— Хлопці милі й коханії діти, завітав я до вас не за тим, щоб цигарками вас поласувати, а за тим, щоб нагадати вам про майбутні сніги та морози, бо зима вже стукотить у віконця білими кульками... Зимою навіть у бараці не дивно й замерзнути... З дозволу панського, я маю деяку одягу для вас... Хто хоче одягу?

По бараку стогоном пройшло слово:

— В-в-с-с-с-і...

— А коли всі — добре. Але, така воля панська, за цей одяг мусите мені скласти присягу бути покірними, слухняними на віки вічні, не опришкувати, не злодійкувати, не шитись у більшовики.

— А що, пане пробощу, за це матимемо?..

— Кращий менаж¹⁾, сорочки та штани й тютюну що-тижня по чверті...

— А води?

— І води досхочу.

— І соли?

— Звичайно.

— А додому?

— Може, і додому, хто смиренний та слухняний буде... Хто ж, хлопці-молодці, бажає мати теплу сорочку?

---

¹⁾ Страву.

Барак мовчав. Кістяки переглядались між собою: в очах жевріло недовір'я й спокуса... Рудик зробив «початок»:

— Пиши, святий отець, мене: нічого мені не треба, лише води та соли до кулішу... Пиши: Рудик Мусій... Сказав і демонстративно завів:

«Ішла дівка по калину — загубила фартушину...»

Пан пробощ записував, кому й що бракує... Обходив тих, що не могли встати з долівки... Спитав Івася Граба:

— Івасю - хлопче, як ся маєш? Чого тобі бракує?..

— Нема бабки, а лист послано в Петрівку.

— Приїде, приїде, сподівайся... Ось тобі на коробочку... Гарна коробочка...

Рудик смалив пісню далі:

«Богослов підійшов, фартушину знайшов...»

Пан пробощ закінчив свою місію. Він виходив із бараку. Рудик ішов за ним. Перед дверима він сунув чорну бороду в ухо ксьондзові і, загіготавши, спитав:

— Як справи духа свентєго і жони єго?

Ксьондз із жахом вискочив за двері в обійми плютонового...

— Всі варіяти, — сказав він жахливо.

— На жаль, не всі, пане пробощу.

XI

З вечора від Карпат насунула чорно-синя хмара й важко осіла над табором і містом. По землі крутився в'юнкий вітер, а хмари в небі їхали на волах. Вже опівночі, коли табір спав, вітер нарешті злучив чорні хмари з чорним грудям землі. Тоді почав крутити на всю силу.

Першим ділом зірвав із контини вивіску й шпурнув її у вікно міністерського бараку, а звідти перекинув її на колію і, придушивши до рейки, почав класти сніг, аж поки вирости великі стоги на всьому просторі, що можна побачити з дзвіниці костьольної...

А роблячи це, вітер хижо накинувся на бараки... Рвав гонт, а де був не в силах, там ліз у кожну щілину й гнав за собою холоднечу й хугу... Бараки трусилися, в розбиті віконця повільно валив сніг, а вітер, як і в чистому полі, крутив навколо мовчазних бранців темну метелицю...

З вечора, слухаючи перше виття вітрове, дехто з бранців згадував Єзуса - Христуса з маткою - бозкою. . Потім барак ущух, як кладовище коло костьолу. Вітер, побачивши, що бранцям до нього байдуже, злісно засипав увесь табір оберемками снігу...

Було біляно - тихо від самісіньких Карпат аж до останньої вартової башти. Закидані снігом і скуті холодом, солодко спали вартові в своїх ліжках, аж поки не вскочив хтось знадвору й наробив гуку:

— Пане плутоновий, швидше до канцелярії: вже пан комендант у таборі. Кличе вас негайно...

— Чого його біс так рано приніс?

— Цього не відаю, пане плутоновий...

Плутоновий нашвидку перебіг через намети снігу коло контини, пошукав очима вивіски й став на очі пана полковника... В канцелярії «обозу енциув» за порожніми столами ходив комендант, низькорослий, довгорукий, із здоровенним носом і вусами. Величєнний ніс грізно піднявся назустріч плутоновому:

— Вся варта спить, як цуцки в барлозі, а до коменданта вперлися хлопки.

Тут пан плутоновий наче зовсім прокунявся й побачив осторонь дві смиренні жіночі постаті, закутані до очей, з величєнними торбами за плечима. В обох були

блакитні очі, але в одній над лобом вибився сивий, як сніг на хустці, волос, а в другій русяві вії заховували прудкий молодий зір...

Велпченний ніс уперся в пишні вуса й гудів:

— Ці хлопки прибули до обозу на побачення до своїх рідних. Даю їм часу десять хвилин; заради мого найсвятішого друга, пана пробоща з Чорної Ослави... Одна до Івася Граба, друга до... До кого ти, молодичко?

— До Грайбо Івана...

— Одведіть. Десять хвилин.

Плютоновий ще лупав заспаними очима, але в тих очах, маленьких, злих і пронизкуватих, уже тремтіло нове жадання, що все спинялося на русявих віях над прудким зором...

— Пане начальнику, — зам'явся жовніряга, — але-но...

Комендант зрозумів і довгими руками обперся об стіл... Якраз увійшла «жондовиця»¹⁾ Ванда, сухорлява й прилизана, як кішка. Комендант радо зустрів жондовицю. Сердечно привітався.

— Дайте мені списки опришків Галичини Східньої.

— Мертвих чи живих... чи... розстріляних?..

— Шукайте скрізь: Граб і Грайбо... На одну літеру обидва...

По трьох списках шукали: сам пан комендант шукав заради найсвятішого свого друга із Чорної Ослави, жондовиця з обов'язку службового, а пан плютоновий — аби шукати, бо русяві вії над прудким оком прибули до чоловіка...

— Нема таких, — мовив плютоновий.

— І в мене нема... — сказала Ванда. — Баби, певно, не в той табір сунулись...

— Що то за порядки, пане полковнику? — тихо спитала стара Ядвига коло порога.

---

¹⁾ Писарка таборова.

— Для хлопів у нас такі порядки...

Панна Ванда недоброзичливо глянула на хлопок. Дві жіночі постаті стовбичили коло порога, як єгипетські сфінкси... Ця тисячолітня пасивність одвічних рабів дратувала панну Ванду, нервувала пана полковника й була дуже мила панові плутоновому. Але за цією пасивністю ховались тисячолітній гнів і помста... А коли так, то нічого там панькатися з цим бидлом, а навпрошки робити справу. Ванда відважилась:

— В нашому таборі таких нема.

— Ні живих, ні мертвих? — спитала Ядвига, і сивий волос над лобом скакав, як краплина води на гарячій сковороді.

— Панно Вандо... — мовив полковник, сердито водячи вусами. — У пані такий порядок у списках, як у пана плутонового з вартою. У мене з вами про це буде окрема розмова, а зараз одведіть їх до мертвих і до живих... на десять хвилин...

Сонце нарешті видерлось із-за Карпат і відважилось проскочити через снігове місто до заметеного табору, вскочити до канцелярії та срібно блиснути в рясних сльозах, що капали з очей хлопок із Галичини Східньої.

XII

Барак восьмий не встав до ранкової кави.

Лише Рудик приніс цілий цебер чорно-рудої кави і, стоячи над цеберкою, глігав каву, як пес із помийниці. Потім, озираючись на всі боки, чи не підглядає за ним якийсь ворог, витяг із підголів'я горстку овсяних зерняток... Жадібно й похапливо їх жував, запиваючи кавою. Коли вже цебер був напівпорожній, у дверях гупнуло-стукнуло...

Рудик миттю присів за цеберок. А в дверях з'явився пан плутоновий без бука, увів двох невідомих

і мовивши: «Шукайте... десять хвилин часу...», ви-
йшов. Рудик кинувся до невідомих осіб...

— Голубоньки-сестрички, до кого ж ви прибули?
З яких країв, од якого роду?... До Івася Граба, а ти
до Грайбо?... Живі, здорові, давно вас сподіваються...
Ходіте... А ви знаєте, хто я? Я є старший восьмого
бараку — третя персона після пана кухаря...

Переступаючи через купки наметеного снігу, про-
йшли в другий кінець бараку. Рудик потяг Івася за
ногу...

— Пане більшовику, встаньте: твоя бабця прибула...
Не пізнаєш, не радий... Дай йому, бабцю, попоїсти,
він до тебе защебече... — порадив Рудик, одходячи до
Грайбо.

Стара Ядвига присіла до онука. Лежав він на ба-
диллі, вкритий січовицькою драною шинелею. Ані оком,
ані рухом не показав, що діждався бабці... А бабця ж
виложила із великих клунків хліб і до хліба...

— Оце тобі, Івасику, моя дитиночка, гусяночки¹⁾,
оце тобі й будзу²⁾ і ще пляшечку жентивці³⁾. Добра
від шлунку... І це тобі стару дідову люльку-запіка-
ночку й тютюну-самосійцю...

Зазирала онукові в очі і ждала від нього словечка.
Та мовчав онук, лише на блідочорному обличчі і в по-
мерклих очах ходили якісь хмарки спогадів...

Взяла онука за руки й ну хукати на холодні без-
кровні пальці. Скинула з себе кожушину, вкрила. Схи-
лила сиву голову до розкудланої русявої голови...

Мовчав онук, із розпачем дивилась на нього бабка.

— Що то з вами нарobili пани лсновельможні?..

Рудик розглядав навезене добро... Набив люльку-
запіканку тютюном-сіянцем і юхнув — так юхнув, як

1) Ряжанка із овечого молока.

2) Солодкий сир.

3) Сироватка.

тільки юхають югаси¹⁾, коли виходять бескидувати — пасти скотину на Бескид. Запалив, щасливий, люльку й казав усьому світові:

— Це я, мов ватаг²⁾. Бабусю, чи приведе пан бог і його найсвятіша matka побачити ще Чорну Ославу, Сан величний та Зелені Гори?.. То мій рідний край. Було, прошу пані ласкаву, на провесну вийдемо в гори, поставимо колибу³⁾, коло нього вертлюг⁴⁾, а під вертлюгом — ватру⁵⁾. Ждемо з гір леденів⁶⁾ вечеряти... Запалимо люльки-запіканочки та й юхнемо на всі Зелені Гори:

— Ледені, пани-молодці, а йдять-но вечеряти... Думочку думати й гадку гадати, як по Бескиду гуляти... Та чи ви ж бачили Зелені Гори? У хмарах піднебесних цвіте-буяє гірська трава, а в тій травиці купається худоба... А трава, шлях го трафить, то трава: медовник, устели-землю, жовтенька кашка, дрік, сокольнипя, скажена трава тирлич, лазурка трава або опришків гнів, вовча-тропа, собачиха, трава-дрисливиця, зозульні слізки, а перекоти-поле учепилося за скелю над безоднею й зазирає в пащі гірські... Ех-х-х, хо-х-х-х...

У дверях з'явився бук, а за ним пан плутоновий із жовнірами. Рудик зник з очей...

— Баби, кінець побаченню.

Ядвига й Стефанія встали до пана плутонового.

— Жодного словечка я ще не почула від свого онука. Змилуйтесь, пане: ще хоч одну хвилиночку...

— А що я з своєї ласки матиму?

— У мене для пана є пляшка паленки⁷⁾.

---

1) Гірські пастухи.

2) Старший посеред пастухів.

3) Курінь.

4) Тринога для казанка.

5) Вогнище.

6) Ледень — помічник пастуха в горах.

7) Горілки гірською.

— А в мене для вашої мосьці оце й оце...

Це Стефанія подала від себе шматки шинки та сала. Плютоновий задоволено взяв і мимохідь лапнув молодцю за стегна... Моргнув до жовнірів, і всі вийшли...

Рудик висунув голову.

— За що ви цим псам харчі дали? Вони й так із нашої пайки морди нагуляли... І от що вони з нами робили... Гляньте. Це є конституція польська й орел білий. Як бога кохам!

Женщини кинули оком на глибокі рани й струпи на сухих кульшах Рудика. Мовчазно плакали...

Грайбо жадібно їв хліб, шинку, узвар... Все, що тільки лежало перед ним... В несамовитім розпачі припала до чоловіка Стефанія, а Рудик спостерігав видовище й раз-у-раз хапав ту чи иншу їжу... Хапнув і в Ядвиги будз і втішав стару:

— У вашого онука гарячки немає...

Стара пригортала до себе холодне й задерев'яніле тіло...

— Єзус-Марія, що то діється в світі божому.

— В моєму бараці ще добре: маємо третину жовнірського хліба, а в других і цього не дають...

Стара Ядвига, наче згадала щось, схопила пляшечку жентиці й притулила онукові до губів... Івась плямнув губами й жадібно потяг у себе сироватку... Жадібно ляснув зубами... Бабця тримала в руках готовий пиріжок... Молоді міцні зуби вп'ялись у пиріг, одкусили шмат, але язик не спромігся проштовхнути його далі...

Ядвига спробувала допомогти онукові. Івась витягся на весь зріст... Тоді бабка, як уколота, впала онукові на груди...

Це смерть прибула на їхнє побачення...

СЛУЖБА БОЖА

Полкова церква містилась у казармі й зовні була похожа на ополоник. В головці ополоника містився віттар та клироси — один для півчої, другий насупроти для полкових дам. Вподовж по держальцю ополоника ліворуч молилась учебна сотня, а праворуч — аматори або «по наряду» від сімнадцяти інших сотень полку. Попереду — пани старшини.

На головці ополоника прироблено три малесенькі бані, а осторонь стояло щось дуже похоже на шибеницю: то була дзвіниця.

Дячок Масленко, угрястий унтер, не похмелившись, пугав «часи», а пан-отець Антоній нервував у віттарі. Півча востаннє висякувалась та відхаркувалась — готувалась співати обідню.

Паламар Возок одтеленкував на шибениці.

Увійшла пан-отцева — молоденька жєнщина; по-важно впливла мадам Корейко — полковникова фаворитка; за нею мадам Краєвська з синком — покинута фаворитка... З'явились худорляві панни, родички полкового п'яниці, поручника Оселедця.

Дами чинно кланялись знайомим та озирались.

Масленко прохрипів востаннє:

— Ам-і-н-нь!

— Завше п'яний... волоцюга, — сказав на його адресу поручник Тимкович, диригент півчої.

Дзенькнули остроги — прийшов полковник у миколаївці, з браво накрученими миколаївськими вусиками; з ним полковий господар, підполковник Реутець. Капітани Цітовський та Дем'яненко, відомі в полку богомоли, вже топталась на своїх улюблених місцях. Розштовхуючи москалів, вилізли на видне місце жінки фельдфебельські з «крупною» — дрібним потомством...

Возок розривався на дзвіниці — востаннє... Дим кадильний валив із вітара й перемішувався з холодною парою церкви.

— Слава святій односушній та неподільній трійці!.. — почав службу божу пан-отець Антоній соковитим тенорком.

Полковник дзенькнув острогами, уклоняючись дамам. Корейко розцвіла, Краєвська сухо мотнула головою. Диригент задав тон:

— До - соль - мі - до.

Півча протягла:

— Амі - нь!

І одразу на півтона.

Диригент, ще молодий, навіть гарний, але зовсім лисий, завше нервовий і злий, рвучко ударив камертоном по кісточці свого великого пальця... Камертон гукнув на всю церкву. Пан-отець, допомагаючи диригентові, понизив тона, і, коли виголосив: «О благочестівейшем, самодержавнейшем государе нашем і о благочестівейшей...», поручник Тимкович вперше «матюкнув» — чи то до попа, чи так взагалі...

Пан-отець Антоній служив явно не до тону... Служба божа почалась недобре...

Півча «підтяглась»: вона добре знала свого диригента. На останній співанці, коли розучували херувимську Бортнянського № 7, поручник власноручно відшмагав різками двох дискантів, а на третьому побив скрипку... Басам обіцяв, особливо Сергієнкові, упекти

«під суд», а тенорам Вагжанієнку та Сюськіну з Черня-хівським побожився висотати всі жили... Улюбленою лайкою у поручника було слово «бродяга» з неодмінною примовкою якої доведеться матері, і вкладав диригент у це слово всю свою жовчну злість та запальну нервовість із терпким презирством, при чому в Тимковича виходило глухо, з придилом: «Продяха»... А півча, москалі та хлопчики, «салдатські діти», величали диригента просто «лисуя» або «лисак»...

Служба божа почалась зле.

Тимкович звернувся до Масленка:

— Піди й скажи йому... Його матері..., щоб правив мені в тон...

Масленко зам'явся був виконати такий наказ, та поручник блимнув на нього очима й загнув на вухо такого крутого матюка, що бідний дяк, як несамовитий, кинувся у віттар.

Наступна проста єктенія пройшла навіть добре — лише перший дискант одержав легенького ляпаса по губах. Півча заспокоїлась. Але вже з великої прохальної єктенії почалась повна какофонія. Дисканти, тенори, баси наче показалися: «недоносили», бемолили, дієзили... Лише альти правильно вели свою партію. На одному «подай, господи» у басів щось зовсім репнуло — головний профундо Сергієнко зблід...

Диригент приступив до басів. Повернувши камертона головою від себе та міцно тримаючи його в руці, поручник, підспівуючи на вухо, по черзі штовхав басів у пузо.

Коли черга наблизилась до Сергієнка, він підвів живіт, готовий до стусана...

Тоді диригент став до нього зовсім близьенько й загатив по череву. Прохання чергувались: «подай, господи», «тобі, господи», і в такт їм підтягав чи опускав свій живіт головний бас...

На басове щастя, дисканти зфальшували... Тимкович кинув басів і прилип до вуха руденького дисканта.

— Фижче... фижче... — тяг за вухо догори диригент співака. — Продаха, тоніш, фижче... Ах, матері... руда собака...

Вухо попало між головкою камертону та великим пальцем диригента. Хлопець присідав од болю й кривив носок...

Маленький Краєвський смикав за спідницю свою мамуню... Мадам Краєвська на цей раз не витримала й рушила з церкви... Полковник потоптався, нерішуче поглянув на свою першу фаворитку й потяг за Краєвською.

— Тенори!.. вашу мати!.. Вагжаненко, Сюський!.. Черняхівський, хахлацька морда, козла дереш!..

Але тенори були далеко від рук диригента.

А церква молилась по-звичайному. І дами, і старшини не помічали нічого недоброго в методі керування півчою: поручник не так уже голосно лаявся, а бринькання по губах чи там якийсь стусан під черево проходили взагалі непомітно.

Однак поручника Тимковича нервували особливо дами. Стоячи «віс-à-віс» з півчою, через церкву, вони мимохіть усе чули й усе бачили, і потім, без сумніву, деякі з них інформували полковника та своїх чоловіків... А попада явно недобророзичливо ставилась до диригента.

Із вітгара хвилями виходив пахучий кадильний дим: пан-отець Антоній робив «каждення перед великою тайною Євхаристії»...

Наближалась «херувимська».

— Бортнянського, номер сьомий.

Півча розгорнула ноти. Диригент витер хусточкою лисину й ударив по пюпітрі камертоном. Сталь жалібно задзвеніла, різко пересікаючи хвилі пахучого кадіння, та й торкнулася до слуху пан-отця... Піп вняв цьому гаслу і в кінцевому молінні «попав у тон».

— Іже херувими...

Дами, федфебельші з «крупною» і вся учебна сотня стали на коліна. В церкві посвітлішало, збільшився резонанс. Велич хвилини порушували збірні команди своїм бухиканням та сяканням...

Капітан Цітовський суворо озирався на москалів.

На «тайно образующе» перший дискант дістав камертоном по зубах. Чи зуб був слабкий, чи десна, але показала кров — хлопець захлипав, і сльози покотились із наповнених тугою дитячих очей... Білява дефективна голова дисканта вся була в поту... Диригент залишив першого дисканта й крутнув за вухо «рудю собаку» — другого дисканта: вухо давно набрякло й точнісінько «свиначим вухом», темночервоне нависло над плаксивою в ластовиннях пикою худенького хлопчика...

Третій дискант у безнадійному жасі відкрив рота й лише пускав пару...

Попада зиркала на півчу... Мадам Корейко й навіть родички Оселедця посміхалися... Диригент був напружений, як струна на непобитій скрипці... Поглядаючи в бік полкових дам, він безсило шипів...

— К... ви!.. матері вашій!..

Торжественно, з чашею в правій руці й дискосом на голові, вийшов пан-отець до народу. Схвильований тенорок вичитував:

— Благочестівейшого, самодержавнейшого... благочестівейшую... вас і всіх православних християн нехай спогадає господь-бог у царстві своєму... завше нині і повсякчас на вікі вічні...

Фатальний момент наступив. Напруженість цівчої й диригента досягла крайности. «Амінь» проспівали, наче проковтнули.

— Яко до царя всех подимем...

Бурхливий мажор нарастав, щоб обірватися перед солом «ангельськими невидимо». Струнко загули альти.

і перший дискант, легенько полутонячи, дотяг останній такт... Починалось «форте». Тенори сами напружили «всі жили». Баси «ревнули».

Диригент кинувся до них. Чи злякався Сергієнко нових стусанів, чи просто поперхнувся, але слідом за громовим «аллі-лу-у...» він обірвав... Судорга жаху перекосила його бліде спітніле обличчя. Півча, підбадьорена басовою бурею, тягла аби-як «аллілуя», але, попавши в затишок, перелякалась і зафальшивила в несамовитій дисгармонії.

Поручник Тимкович що сили вдарив Сергієнка камертоном прямо в одкритий рот. В ту саму мить рот механічно стулився, в куточках проступила кров, а на очах москаля затуманіли сльози...

Учебна сотня встала з колін, підвелись фельфебельші... Капітан Цітовський з докором поглядав на лисину свого приятеля Тимковича, і Дем'яненко докірливо мотав головою... Пан-отець гнівно озирався біля жертovníка й пирскав на Візка, який забарився з кадилом... У підполковника Реутця з'явилися докори совісти: поручник Тимкович перед ним прохав відпустити для хлопців фунтів із п'ять цукру, щоб перед службою напувати їх чаєм... Зима — холод, хлопчики простуджуються, хриплять і бухикають... Од салдатського борщу з кашею теж не нагуляєш голосу... Чай потрібний для промочки горлянки. Але, зважаючи на те, що в розписі полкових видатків такого видатку не передбачено, він, полковий господар, не міг задовольнити прохання поручника Тимковича... А все ж можна було дати не п'ять, так три чи два, і кирпичний чай якраз недавно прибув...

— Господи, помилуй мене, грішного... — млів підполковник Реутець.

Служба божа йшла далі. Сергієнко не співав. По церкві пронісся гостро-кислий дух «руських щей»: на

кухні другого батальйону, через стінку, видавали обід варті. Кашовар кричав :

— ...ваша мати, не займай порції, доки черговий не прийде.

Однак це не заважало «благолепію» служби божої. Лише Реутець моргнув до одного фельдфебеля по напрямку кухні — фельдфебель зірвався, щоб угамувати кухаря.

Сергієнко підніс до рота руку, сплюнув на долоню. У кривавій слині був великий гнилуватий зуб.

— Ваше благородіє, — звернувся москаль до офіцера, — дозвольте вийти.

І, як підставу на такий вчинок, бас показав регентові зуб. Поручника перекосило, він кинув метушливий погляд у бік дам і махнув рукою...

Блідий, здригуючись від хвилювання, образи та болю, Сергієнко вийшов на майдан... Ряд правильних довгих чотирикутників — казарми другого батальйону, за ними триповерховий будинок третього батальйону, далі будинки немештрові сотні, а далі... ліс у снігу, ліс і ліс...

Певно, аж до рідної оселі, Козіївки над Дніпром, де також за всякої нагоди вибивають зуби...

Сергієнко підійшов до колодязя, крутнув раз-два колесо — потекла в обмерзле корито вода. Москаль почав обмиватись.

Масленко віддзвонив «на достойно» й повертався в церкву. В бабинці його очікувала попадя.

— Що саме трапилось? Чого вийшов Сергієнко?

— Лисак вибив йому зуба... Ось у колодязя Сергієнко ковбаниться.

Молода жінщина суворо нахмурила тонкі брови... Розв'язала ридикюль і, взявши півкарбованця, ткнула його в руку дякові.

— Передайте йому... як землякові, хай не ображається... І коли, скажіть на милість, кінець цьому буде? Кожнісіньку неділю те саме...

— Як здохне лисун... — фамільярно бовкнув дяк.
Попада швиденько подалась од церкви. Масленко
гикнув на Сергієнка. Показав монету.

— Тобі від землячки, хе-хе... на пляшку якраз.

— О-о-о, — потяг, осміхаючись, бас, — вип'ємо...
Маю честь з'явитись, ваше благородіє, — відрепортував
Сергієнко, стаючи на своє місце.

Обідня кінчалась...

На замерзлих вікнах у ґратках заграło сонце, в цер-
кві стало наче тепліше... Пропали на обличчях хлопців
холодні гусячі пупирці... Півча співала навіть добре.

— Благочестівейшого, самодержавнейшого... гос-
поди, сохрани їх на многія лета...

Сергієнко лапав у кешені зуба...

Служба божа скінчилась.

КУЛИНА

I

Кулина старцювала: вдосвіта рушала на села й пізно поверталась додому.

Так і сьогодні: вже добре смеркло, коли вона прийшла до своєї хати. Витягла з-під стріхи залізний довгий ключ, всунула його в дірочку одвірка.

Із села долітали парубоцькі «кахи» та вигуки, і на якомусь кутку співали дівчата:

«Бив ти мене, волочив ти мене, серце - ділусю,
не навчив ти мене»

Кулина, зачувши пісню, схлипнула.

Оце немає ще й сорок день, як поховала вона свого Терешка. Років із п'ятьдесят як побралися, то старцювали. Терешко зроду - віку сонце в степу згубив — був зовсім сліпий, а вона на одно око. Але був час, що й добре жили. Не обходило, звичайно, без лайки та бійки. А це недавно ходили на храм у Красне, саме на Михайла — верстов за двадцять. В два кінці відгепали по грязюці сорок верстов Ухоркалась Кулина, а Терешко як поліз на піч, то й не зліз...

І зосталась Кулина одна, як палець: ні роду, ні заводу. А, зачувши оту пісню, сами сльози кап-кап, і руки трясуться, і ноги тремтять... Та й душа не

на місці: от сорок день минуло — ані тобі панахидки до церкви не віднесла, ані на часточку не подала, навіть і в граматку не завела небіжчика... Що-ночі сниться...

Кулина увійшла в хату, засвітила світло, кинула в піч крутень соломи. І коли закипів окріп, Кулина встала до богів, щоб узяти материнки, і — лап! — сама граматка попала в руку.

Положила Кулина материнку в горщик, посунула її на жар. Солома прогоріла, а якийсь кізячок ще жеврів, пускаючи червоносиній промінь на золотий хрестик на палітурці граматки.

II

У Житніх Горах здибався Кулині потрібний чоловічок. Сидів він у своїй хаті та пив чай. На полиці — книжки, а на покуті — портрет якогось діда в кожусі та шапці із страшеними вусами.

Кулина помолилась на діда, бо других богів не було, привіталась — попросила: «Подайте Христа ради». Дівчинка-підліток подала шматок ще гарячого коржа. Господар запитав:

— А що, бабо, холодно?

— В селі затишно, а в полі лютий вітер, аж вид пече... Пробачте мене на слові: бачу у вас книжки, ви, певно, письменні?

— Є на копійку. А що?

— Та помер мій чоловік. Ласкаво прохаю вписати його в граматку, на поминовенія...

Кулина витягла із-за пазухи заялозену граматку із золотим хрестиком.

— Пишіть за упокій Терешка та за здоров'я Кулину...

Дядько розгладив вуса і вписав. І там же, в Житніх Горах, заскочила Кулина до церкви, саме якась служба

йшла, і подала грамотку їй на часточку—бо ж як сниться померлий, то треба на часточку подати, щоб очей не дерло...

III

Може, неділь через десять, уже зима покотом лягла в степах, знов була Кулина в Житніх Горах. На цей раз вибрала неділю, щоб до церкви заскочити—грамотку забрати.

На клиросі ще тупав дяк, та церковний староста замикав свічки. Ціла купа грамоток лежала коло дяка.

— А моєї їй немає...

— А яка вона?

— Така сіренька із золотим хрестиком.

Дяк посміхнувся їй наче з кешені витяг Кулинину грамотку.

— Вона?

— Еге ж.

— Хто це вам, бабо, писав?

— Один тут житньогірський чоловік, спасибі, зглянувся.

— Кого ж ви писали?

— Терешка та Кулину.

— А записано...

Дяк навмисно голосно на всю церкву прочитав:

— За упокій раба божого оросного жеребця та за здоров'я раби божої однорогої свині...

Напекла тут Кулина повну торбу раків. Як опарена, вийшла з церкви.

Коли нацькують старця собаками чи замість милостині під три-чорти стежку прокажуть, то це звичайно не в обиду: такий хліб... А поросного жеребця та однорогої свині не доводилось... Це глум!

А, може, дяк пошуткував? Той же письменний чоловік був такий поважний... Правда, богів у хаті не

було... А щоб його, пресучого сина, так поминали до кінця віку!...

Кулина загнула таку лайку, що якби почули житньо-гірські хазяйки, то й у двір не пустили б: одно-єдине чорне око Кулини палахкотіло пекельним гнівом.

IV

Тимчасом потяг з півночі холодючий вітер, хмарами обклало Житні Гори. Треба було думати про ночівлю. Але в який двір не поткнеться, одна скрізь відповідь: «З богом, Парасю!»

Аж на вигоні попалась нач підходяща хата: світились вікна, гомоніли люди, на ганках блимали ці гарки. Хтось говорив:

— Корінь науки гіркий, та плід його солодкий. — Навчить лихо із салом коржі їсти. — Всяк знає, що вчений водить, а невчений слідом ходить. Будемо учитися: просвіта не торба — за плечима не носить...

— Гей, курці, лекція починається!

За людьми й Кулина увійшла до хати.

Школа. За партами сидять і діди, і дядьки, і парубки з дівчатами. Якийсь кумедний каганець, як біла груша прямо із-під стелі так вам світить, хоч шовком гаптуї... Руденька сухорлява вчителька щось каже.

«Попрошусь до вчительки на ніч» — подумала про себе Кулина й почала прислухатися. Учителька казала:

— Ще раз коротенько нагадаю вам, про віщо казала. Земля, на якій живемо, кругла, як гарбуз, і, як дзиґа, крутиться коло себе й навколо сонця... А тепер, шановне громадянство, перейдімо до писання, бо краще сороці без хвоста літати, аніж письменному вміти читати, а не вміти писати. Починаємо. Краю мій рідний...

Школа ущухла. Сопе... Щось дряпає...

— А вам чого, бабусю?

Це вчителька звернулась до Кулини. Дітись нікуди:
— Та я маю до вас справу...
— Підходьте ж до столу.
Калиною зачервонілась Кулина. Школа аж рота роз-
зявила.
— Така в мене до вас справа. Старчиха, я родом із
Нещерова. Був у мене чоловік Терешко та помер. Впи-
сав мені один дядько на поминавенія—подивіться, будьте
ласкавенькі, чи гаразд...
Учителька глянула в граматку й пирснула:
— Бідна й темна ви, бабо. Хтось поглузував над
вами...
— Що за притика з бабою?
— Послухайте-но: в добрий час заскочила до нас
баба. У баби помер дід, баба попросила когось вписати
діда Терешка в граматку, а вписано: за упокій раба
божого поросного жеребця.
Не встигла вчителька й губи стулити, як несамови-
тий регіт струснув школу.
— Хто це вам, бабо, так догодив?
— Та ваш же житньогірський пресучий син... Та
оце ж він, падлюка, посеред вас і сидить...
Справді, той самий дядько, що записував поминаве-
нія, був у школі.
— Пресучий ти сину, де твоя совість?!
— Ну-ну, ти не дуже! А то буде повна хустка
зубів...
— Гляди лишень, щоб матня твоя ціла була...
Я тобі й без хустки утру носа. Тобі ж заськи до моєї
запаски.
— Оце баба тепла—родом із самого пекла: з нею
й чорт в ступі не потрапить...
— Ач, шия хоч у ярмо, а голова хоч у...
Кулина ляпнула таке слово, що школа від сміху по-
котом лягла. А дядько як на гарячій сковороді...

— Люди добрі, ну, розсудіть нас: згляньтесь на мене, темну старчиху. Нудьгу годую, журбу сповиваю, а сум колишу. Помер мій старий — журба плугом по серцю оре... Не знаю, де й цю ніч голову прихилити... А він, розсукин син, узяв та й плюнув у самісіньке серце...

— Гаразд, бабо,— мовила вчителька,— я запрошую вас на ніч до себе, а вам, громадянство, ця okazія за науку буде; бачите, що трапляється з темними... А, може, і ви, бабо, до нашого гурту?

Кулина взяла це за посмішку. Одказала було:

— Старого вчити, як мертвого.

Хтось бовкнув:

— Дурного не навчиш...

Кулину в жар кинуло:

— А от скільки тут вас сидить... Даремно приєте: як мама не вділила, то коваль не вкує.

— От так баба, чортової печівки! Ого-го! Не жарти коло Марти.

— Ну те, бабо, покажіть громадянству свою здатність...

Коло столу на передній парті дали місце Кулині, а вчителька розсипала на столі цілісіньку колоду карт — букв. З кутків почулось: За аз та за буки, так і указку в руки... Фита та ижиця — дубець до баби близиться.

Школа по-дитячому жартувала, нарешті вгамувались.

— Пишімо далі: краю мій рідний, який ти безта-ланний...

Під кінець лекції той дядько, що записав Кулині поминовенія, сказав голосно:

— Нема де правди діти: пошуткував із бабою... Ходіте ж, бабо, до мене ночувати: повечеряємо на мирову.

— А до мене вранці забіжіть,— додала вчителька.

Надворі гула хурделиця.

Цілісінький день таке крутило, що й із хати не виходь. Понамітало цілі гори. Але Кулина зривалась додому. Учителька не пускала:

— Куди ви підете? Хай хоч дорогу накотять. Не нересидите мою хату...

Осталась Кулина гостювати в учительки. День сяк-так, а увечері знов була наука. З великих букв Кулина складала своє ім'я. «Ку» виходило, як із води, а вже далі, то як вона не билась, а замість потрібної літери вскочить якась непотреба — «р» чи «м»...

Сусіди тільки поглядали на старчиху. Хай, мовляв, побавиться. Подумувала й сама Кулина.

— Що це ти із себе строїш? На посміх людський. Торба в латках, а ти в люди пнешся... Час додому...

Але за вікнами таке хурчить... Щастя, що встряла до доброї людини. Треба чимось віддячити...

Коли школа розійшлась, Кулина сказала до вчительки:

— Ніяково мені у вас гостювати. Бачу я, як горенно й ви свій хліб заробляєте. Хочу вам одробити...

Засміялась учителька, каже:

— Спасибі, хоч одна душа в світі запримітила, який то хліб учительський. Що ж, бабо, коли в охоту, одробляйте...

Вдосвіта Кулина затопила піч, нагріла воду, вимила підлогу. Обдивлялась коло самовару, але не насмілилась узятись до цієї гемонської машини... Почала чистить картоплю, скип'ятила молоко. Можна б і коржі замісить...

Учителька прокинулась. Молоде, а виснажене: в пазусі одні калитки... Жаль узяв Кулину, і якось воно так вийшло, що Кулина почала цілувати сухі тонкі руки вчительки. Цілує та промовляє:

— Бідна моя дитинонько, і ти безталанна: сохнеш, як у степу билина... А скільки-то муки отих лобурів у люди вивести...

Учителька скривилась, наче за серце її схопило і, одвернувшись, утерла рясні сльози...

Потім старчиха й учителька вдвох ставили самовара.

VI

Так і пристала Кулина до житньогогірської вчительки. Вдень — по хазяйству, увечері — наука. Вже в баби Кулини виходила із літер не тільки Ку - ли - на, але й Те - рещ - ко.

А в кострубатих пальцях ручка вже не була копиткою, а слухняно виводила патериці та бублики.

— Ну, і скажіть мені, моя голубонько, ото як уперше зайшла я до школи, розказували ви, що земля свята як гарбуз і крутиться, як дурна овечка...

— До цього, бабо, наука дійшла: це не моя вигадка... От рівно через два тижні буде затемнення місяця. Од чого воно буває, я вчора розказувала. Не вірите мені, не ймете віри цілому світу — упевніться на власні очі...

— А чи правда, що на місяці Каїн держить на вилах свого брата Авеля?

— Брехня! Дурні теревені. Місяць — така ж земля, як і наша.

— І люди там живуть?

— До цього ще не дійшли: одні кажуть — живуть, другі — що ні...

— Чи й там отака правда, як на землі в людей?

— Де люди, там і людська правда...

— А бог для чого?

— Немає, бабо, бога.

— А звідки ж пішло все на небі й на землі?

— Цього люди ще не знають, але будуть знати. Прийде час, і ми задалегідь знатимемо все, як тепер знаємо, що через два тижні буде затемнення місяця...

— Ой, голубонько, це таке, що вилами писано, граблями скороджено...

VII

Звикла Кулина до вчительки, полюбила вчителька Кулину.

Але кортить Кулині додому. Захолодіє хатина, та й сорочку час випрати... І вітер притих, сніг перестав, та мороз такий ударив — скалки скачуть... А тут, у школі, і хата тепла, і люди добрі.

В той вечір, як ждали затемнення, вчителька знов розказувала про місяць, зорі та сонце. Якийсь дядько сказав:

— Старі люди кажуть: як буде місяць чорнець, то буде світу кінець.

— Тю на тебе! В бороді гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано.

А місяць червоною діжею вже вийшов із-за Житніх Гір, уставився на землю і стиха посовує в хмарках, неначе їде в степу волами... А на місяць уставились житньогірці.

— Отож, куме, ясно видно, як Каїн держить на вилах Авеля.

— Де там у біса! Вчителька казала, що то гори та провалля.

— Ет! Була вона там!..

Чим довше вдивляються житньогірці в місяця, тим більше охоплює їх таємний жах перед тайною, а коли на ясне чоло місяця посунула чорна заслонка, жах прохопив аж до п'ят... Якби не соромно, перехрестився б та й тікав до хати... Але, як ягня перед вовком, так житньогірці перед місяцем стояли нерухомі, зачаровані. А чорна заслонка все насувалась... Нарешті місяць зник, як корова злизала...

Волосожар, Чепіга, Віз, Квочка, Чумацький Шлях та всі інші зорі були на своєму місці, а місяць зник... На землю упав морок...

Туга й жах стиснули й серце Кулини. Тихо спитала вона вчительку:

— Господи, що ж це буде?

— Незабаром місяць вийде із земної тіни,— відповіла вчителька.

Щоб сховати свою тривогу, парубки почали жартувати з дівчатами: сюди-туду — і під зоряним небом, на білому полі, зчинилась весела бійка сніжками... Тимчасом смуга сяйва майнула по сріблястих небесних просторах — показався ясний крайчик місяця. Гучний вигук «слава!» зустрів його...

— А де Панько? Дядьку Панько, як буде місяць чорнець, то буде світу кінець? Агов! Годі ряст топтати, до чорта за наймита вас кличуть!...

Панько мовчав, бо повний місяць знов поїхав на волах небесними степами.

Лягаючи спати, вчителька сказала до Кулини:

— Христить, бабо, п'яти та ляжемо спати...

VIII

Кулина вирядилась додому.

— Спасибі ж вам, голубонько, за все, а за науку найбільше.

— Оставайтесь, Кулино, в мене.

— Спасибі, та люди кажуть: не кидай шляху ради стежки. Прощавайте.

Кулина вийшла із школи. Потягло на відлигу, сонячний день очі сліпив. Капало із стріх. Старчиха почувала якийсь туман у голові і смуток на серці:

«Ох, забила мені вчителька памороки!...»

Байдуже пройшла коло церкви, минула двір того дядька, що поминовенія устругнув. Згадала грамотку. Ось вона, за пазухою. А що б його вийшло, якби піп та й начитував у церкві отак, як записано? Є ж святий

Лев, святий Пуд, Золотник... Чого ж не бути Жеребця?
Та чи так же воно записано справді?

Вже за селом біля вітряків зупинилась старчиха, витягла граматку. Так: на власне око вона бачить — прописано великими незграбними літерами: «За упокої раба божого поросного жеребця...» З палітурки щирив зуби золотий хрестик, а із-за вітряка виглядав молодик.

Кулина шпурнула граматку в рів і сказала, дивлячись на молодика:

— Хай пропаду дурною, та не обдуреною.

М Е Д

Це було року 1914, на початку великої всесвітньої війни.

Австрійське військо вело наступ на город Люблін. Руське військо завзято боронилось. З обох боків були великі втрати людьми й зброєю та військовим майном.

Іван Гудзь, простий гренадер із мобілізованих селян, уцілів у перших боях. Якось командир полку й каже до Івана:

— Слухай-но, Гудзь, учора мого денщика підстрелив австріяк. Коли хочеш, іди до мене за джуру.

— Рад старатися, ваше високоблагородіє...

— Перша задача тобі буде така: збігай до Любліну та купи там меду... Хочу меду, наче перед смертю. Та тільки доброго меду: щоб пахтів лицою й гречкою... Розумієш?

— Так точно.

Взяв Іван у полковника гроші й подався в Любліне по мед.

* * *

На вечір повертався Іван на позицію з порожніми руками: не знайшов такого меду, щоб його полковникові можна було подати.

По дорозі зайшов до «халупи» (так у цьому краю називають хату), запитав господарів, де б здобути доброго меду, що пахтить липою та гречкою... Господар хати їй каже:

— Було колись на мед багате село Піщане,— те, що зараз під австріяком, а найкращий мед, то у лісника... А сторожка його в лісі, коло Піщаної...

Подякував Іван господаря й почимчикував до позиції.

Вже вечоріло. Певно, і наші, і австрійці натомилися за довгий серпневий день: на позиції була повна тиша.

Іван уже повернув на лісову стежку, яка вела до штаба полку, коли йому над ухом щось загуло. Глянув Іван — пчїлка. Майнула аеропланом і подалась угору через ліс у бік австрійців... За нею друга, третя.

«Значить,— думав собі Іван,— десь тут пасіка... Треба пошукати...»

Посеред величезних сосон у легких вечірніх сутінках вечеряв полк: сам полковник дерев'яною ложкою сьорбав із казаночка куліш...

— Давай меду,— сказав він до Івана.

— Нікак нет...

— В Любліні меду нема?

— Є, ваше високоблагородіє, тільки непідходящій.

— І ти не купив?

— Ні.

— Іди мені зараз же в Люблін і не вертайся без меду.

— Дозвольте мені строку до ранку: я здобуду настоящего меду.

— Де це?

— У Піщаній. Мужики мені казали, що там є мед...

— Та Піщана занята австрійцями... Перестань паятати, а сідай-но до кулішу. А завтра щоб був мені мед!...

Повечерявши, Іван вийшов на узлісся.

Повний місяць стояв над позиціями. На австрійському боці гойдався сивий туман, а на нашому місячне сяйво обливало ліс. Час од часу перегукувались сови...

На узліссі була перша бойова лінія: кожний гренадер мав собі ямку — вдень стріляв із неї, а вночі, тримаючи гвинтівку в руках, чуло спав...

Коло дуба сиділо троє: це був «секрет». Прямо перед секретом слалось сріблясте поле, що на ньому були розкидані якісь чорні обаполки й пахло тлівню: кілька днів тому австрійці вели наступ, атаку їхню відбили; це валились їхні забиті...

— Чого тобі, Іване? — пошепки спитав один із «секрету».

— Не спиться: маю діло...

— Ми чули, як полковник на тебе гримав... Забачалося бабі мерзлого в Петрівку...

— Це не моя справа, а я маю наказ і мушу його виконати...

— Яким це чином?

— А таким, що тут десь поблизу є пасіка.

— Тю! Звідки знаєш?

— Приміту маю... І зараз, понюхайте, в повітрі ні-ні та й майне медяним духом...

— Це австрійці смердять.

Справді, у вогкому повітрі важкою хвилею сунуло тлівня... Але одночасно вітрець наносив гіркуватий дух сосни і м'який солодкуватий дух гречки, а, може, і меду. Тягло з австрійського боку.

Іван декілька разів нюхнув повітря... Так: мед десь близько. Узяв рушницю в руки, поставив курок на «бойовий взвод», ліг на черево й змією крутнувся між чорні обаполки-трупи...

Спала перша лінія в ямках; перегукувались сови, і сивий туман підлазив до секрету...

* *
*

В тому місці, де кінчалось поле і вниз спускався яр, було навалено дуже густо трупу. Іван почув не то стогін важко пораненого, не то тиху розмову. На превелику його дивовижу, йому показалося, що балакають по-нашому: не по-руському, а так, як от на селі...

Вслухаючись, Іван підвів голову й нащупував уха. Але звуків не було більш чути, зате з ярку слався медяно-білий туман; наче туман було насичено, як кутю, медом. Хвиля туману, вигинаючись під місяцем, повертала ліворуч... Іван зробив висновок: мед десь праворуч.

І поліз далі. Медяний дух усе дужчав, і часом здавалось Іванові, що коло його носа стоїть стільничок доброго, з первих гречок, меду... А коли в туманній прозорій пелені кісткою означились крокви якоїсь постройки, Іван трохи не крикнув від радості: це лісничова сторожка — мед був близько...

Але в ту саму мить Іван захолов: широкою темною купою із ярка на горбик підіймалися люди. Іван витер з лоба холодний піт. У нього не було сумніву, що це йшла австрійська розвідка. Нащуплене вухо схопило два слова:

— В багнети! Мовчки...

Що таке «в багнети», Іван не знав, зате добре знав, що таке «мовчки». То хто ж це так розмовляє?

А за першою чорною купою йшла друга, третя... Іван зрозумів: австрійці йдуть у нічний наступ. Майнула думка — стріляти їм у тил, але... це вийде дуже... не по-гренадерськи...

В цю хвилину від лісу, де залишився секрет, гупнуло два-три постріли, а за ними ревнула вся округа: як

у великій дощ ляпотять краплі, так навкруги Івана ляскотіли кулі. Земля глухо гула, в лісі луною відбивалось гучне австрійське «гура»... Ревнули батареї з обох боків.

Іван довго слухав бій.

Австрійці, що пройшли, не повертались... Десь на другій ділянці фронту розпочався новий бій... До Івана залітали розривні австрійські кулі і, ударившись об якусь стеблину, загорались чарівними вогниками...

Слухаючи гарматну та кулеметну стрілянину, Іван непомітно для себе заснув... А коли прокинувся, то був уже день. Ясний, теплий серпневий день 1914 року. Тепер можна було роздивитись, але можна було й виявити себе. Іван заліз у густий кущ горішини й орієнтувався: так — у цей бік наші, бо австрійські трупи лежать туди головами... В той бік — австрійська позиція, але де ж вона є?

Під горбиком у яру була недопалена оселя, що її кістяк виглядав уночі з туману. За ярком далеченько таки рівчак, за ним вставала гора, вся в кущах на голих боках, а на самісінькій лисині гори щось таке. Або пункт для спостереження, або кулеметне «гніздо»...

Значиться, там австріяк. Ну, так це далеченько...

Іван із куща в кущ перебрався до оселі. Половина її згоріла, і від цього боку вся садовина (яблуні, сливи та груші) були обсмалені, і на деревах висіли попечені яблука та груші... Та так рясно!.. Маленька пташинка чичіточка десь поблизу цвірінчала, а зверху на кроквах оселі, піднявши вгору хвіст, стояв чорний кіт. Він щось спостерігав.

Іван глянув у той же бік і... присів од несподіванки...

В садку під кущем зрілої малини лицем до сонця лежав, розкинувши руки, австріяк. Очі були закриті. Убитий чи спить? Темносиня шинеля лежала трохи осторонь — вся підкладка була закривавлена... Два-три

яблука, що впали на шинелю, червоніли своїми зморщеними боками.

Іван вичікував... На позиціях стояла полуднева тиша... Де-не-де бухикали гармати. Кіт зник, мовчала чичіточка... Важко гупали на землю печені яблука...

— Підбитий! — рішив Іван і підійшов до австрійця...

Австрієць важко дихав і шепотів:

— Води мені, краплиночку води...

* * *

Іван метнувся до хати.

Чистенька біленька хата була порожня; заслонка від печі валялась серед хати, і забутий горщик лежав на боці в посуднику. Горщик був підходящий, але де води взяти? До рівчака версти зо дві. Далеко й небезпечно...

Іван міркував, як його бути, коли знов почувся стогін австріяка... Треба було не міркувати, а бігти по воду.

Од хати в бік рівчака вела стежка, обсажена дубами та липами. Не встиг Іван пробігти з сотню кроків по стежці, як зацокотів австрійський кулемет. Іван став за лице... Де не візьмись, прямо йому на ніс ляпнула якась крапля... Іван змахнув краплю пальцем, глянув на неї, нюхнув і занімів од радості: це була важка крапля пахучого липового меду, а на самій липі була прив'язана колода-вулик... Вгорі навколо липової корони снували бджоли. Іван опинився коло колоди. Дубова колода була пробита кулею, із дірки пахучим струмком витікав мед... Куля, пробивши колоду, тут же засіла... Налякала, певно, рій, і він покинув свою колоду.

* * *

Не менш як годину потратив Іван, поки спустився на землю з колодою. Австріяк зустрів його з легким болісним усміхом і недовірливими очима.

В них снували запитання : що воно за один ? Мародер, дезертир, очайдушний розвідчик?.. І сказав австріяк тихо :

— Файно воюємо...

— Мед такий, що пучки облизуватиме мій полковник. Коштуй - но...

Іван вибрав найкращий стільничок і підніс його австріякові. Жадібно й довго смоктав австріяк, ковтав і вощину. Закрив очі й смоктав далі... Іван спостерігав його обличчя. Знайоме обличчя. Вуса точнісінько, як у жоручника Петренка, а що лоб, то цілком як у діда Терешка.

Іван перекинув погляд на ногу австріяка: куля вдарилася в кістку, розстрошила її, вирвала литку; на шкурці держалась стопа ноги... Сукровиця затигла верхню рану й поволі випускала із неї кров на густу шовкову траву.

Австрієць одкрив очі, глянув пильно на Івана.

— Рус?

— Еге ж, рус...

— Як ся пан назива?

— Я не пан, а простий гренадер на прізвище Гудзь...

А ти хто?

— Я є лейтенант Гаплик.

— Гаплик? Ото кумедія! Руський Гудзь здибався з австріяцьким Гапликом... Ну, скажи правду: ти не родом з Козіївки, бо з виду ти онук діду Терешку.

— Я є українець, лейтенант галицького війська...

— Не чував про таку націю... А коли це тебе відбили?..

— Цієї ночі... А ти як сюди попав?

— По мед для свого командира...

— Ну-у-у!.. По мед аж під кулеметну позицію...

— А ти чого ради попав аж під Люблін?

— Це инша справа: мій обов'язок...

— У тебе свій обов'язок, а в мене свій... та ще й із медом... Не віриш?

— Ні-ні, вірю: обов'язок над усе...

Обличчя Гапличке прояснилося, в очах промайнуло довір'я до Гудзя. Він простяг Гудзеві руки. Гаплик блиннув очима й непринятно сказав:

— Води мені, брате...

Іван про себе подумав:

«Води я тобі не дам, а будеш ти пити чай у нашому лазареті...»

Але тут же уявив, що це діло не таке-то легке. Колода меду й поранений — з таким вантажем непомітно не продерешся... Коли австріяка взяти на плечі, то як же бути з колодою? А коли взяти колоду, то на кого ж покинути пораненого умируючого австріяка та ще й із таким знайомим обличчям? Ну, і полковник меду жде... Та й тут, коло лісничкової хати, сидіти небезпечно: таке місце, що й уночі впадає в очі.

Кинуть хіба австріяка на призволяще? А це зовсім негаразд...

Отак роздумуючи, сидів Іван коло лейтенанта та їв яблука з медом... Жалібно нявкаючи, із-за малини виглядав кіт.

*
*

Сонце вже давно повернуло на захід; тіні від горбів простяглись через оселю й майже вкривали липи до половини. Через якусь годину вечірні сутінки вкриють долину так, що можна буде непомітно просунутись до своїх.

Але як?..

Лейтенант застогнав:

— Води... краплиночку води...

Схвативши горщик, Іван кинувся по стежці до ривчака. Оглянувшись назад, він побачив, що кіт біжить за ним, піднявши хвіст угору. Обігнав і побіг уперед.

На одному повороті став — і побіг убік другою стежкою... Видно було, що він дорогу добре знає... Але куди? Іван повернув за котом.

Через дві-три хвилини прийшли до дикого джерела, повного холодної чистої води.

Кіт солодко сьрбав питво. Іван напився, набрав горщик.

* * *

На верховіттях дубів вилискувались листя в останніх проміннях сонця... З долини потягло вогкістю... Вечір наближався.

Іван наклав повний горщик меду, обмотав його рушничком і засунув у похідну торбинку. Туди ж посадив і kota. Оставалось найтрудніше — поранений.

Лейтенант лежав непритомний. Іван обв'язав перебиту ногу, зв'язав обидві ноги докупи... Готово!

Ліг рядом з австріяком і накотив його на себе... Лейтенант застогнав, а Іван уже був на ногах, тримаючи пораненого за руки... І, наче на прощання, дзикнули дві-три «шальні» кулі...

Іван рушив... Ледве-ледве виніс на горбик усі свої здобутки. Ну, тут піде легше...

Раптом, як із-під землі, виросло чоловік п'ять грендерів із бомбами наготові.

— Стій!.. Тю! Гудзь! Звідки це ти? Що це в тебе?

— На плечах австрійський лейтенант, а в мішку — мед для командира й кіт на утіху всьому полку... Дайте дорогу, я поспішаю...

— Можеш не поспішати: минулої ночі полковника вбито...

— А де меду здобув?

— Отут у ярку.

— Австрійців не бачив?

— Ні...

Гренадери рушили в ярк...

Іван похмуро й важко ступав посеред австрійських трупів.

В голові його залягла нова думка:

«Руський Гудзь здибався з австріяцьким Гапликом...
Кумедія та й годі!»

Салдат наближався до свого узлісся. Все було у вечірньому тумані.

МИРОНОСНИЦІ

I

В ярах, над річкою, хутором починається село. За хутором, на вигоні, тополі коло школи, і сама школа біліє проміж деревом, а ще далі посеред оселі — церква. Через село, з гори на гору, йде битий шлях у вербах, з Києва на Запоріжжя, і впоперек села — «лапацьонська стежка»: від пароплава до заводу.

А з-під гори, де стоїть бабина Вівдина хата, можна побачити й инший світ: Козацький ліс з Переправкою — якраз те саме місце, де колись, поділивши Україну, межували Польща та Москва; за Переправкою, на підгір'ї, через колишнє «панське» — хатки й хатки, аж до самісінького заводу. Коло заводу — ліс-темник, і завод курить величезну люльку — з ранку до вечора смалить небесне склепіння. А в цей бік до Дніпра теж хороше: оте бідолашнє Піщане, що спалило й пограбувало завод, але здалека — як виписане. Із-за долинських гір у вербах над шляхом випирають землю встромлені хрести долинської церкви... На шпильях вітряки нерухомо жуками рогатими стоять або мелють...

Було, як вийде баба Вівдя на свою гору, то хреста на себе покладе, вклониться: рідній церкві тричі, долинській тричі, русачівській тричі...

А сьогодні й хреста не клала й поклони не била...

Заклопотана, стурбована щось шепотіла своїй подрузі Онисьці, а коли сіли на самісінькому шпилі та озирнулись, чи немає де вух, тоді тільки Вівдя й почала:

— Ото як зайшло воно в хату, таке ж обдерте та худе, аж затрусилась я. До чого то господь припускає наругу над своїми слугами. Воно ж похристило хату та й каже:

— Удовице Вівде, готуйся йти в далеку дорогу¹⁾.

— О! чого ж бо то мені готуватись? За вашими молитвами ще потупаємо. Будьте ласкаві, сідайте, батюшко...

— Не все ти, мудра удовице, зробила, щоб перейти на той бік, до покійного свого чоловіка Дмитра.

— А чого це я не зробила? Хай уже господь простить, коли щось прогавила.

— Великі твої заслуги в небесах, а одної немає: не ходила в мирноносницях.

Одказую:

— Справді, не ходила. А чого не ходила? То ж один раз на год, у мирноносну неділю, ходять у мирноносницях. Та хто ходить? Год-у-год Мотря Кабаниха, Секлета Шовкуненкова, Пріська Палієва та баби з Піщаного: нанесуть і печеного, і вареного. А в мене вдовине щастя: нема з чим. Ну, і не добивалась у ті мирноносниці. Міркувала собі, що вже час і мені потрудитись ради спасіння душі, так недостатки ж наші...

А тут сам батюшка про цю справу нагадав. Зраділа я й кажу:

— Ой, господи, радніша б я, так недостатки мої... Я ж ота сама пролетарія репана...

— Не турбуйся, Вівде: господь приймає всяку жертву. Що маєш, те й принеси. Цей год у тебе на шпилечку добрий горох вродився — принеси мені клуночок. Хочу

¹⁾ На той світ — умирати. Автор.

гороху посіяти. Такий час настав: нема снаги моєї — повстали дияволові наймити на церкву божу. Знаєш — церковну землю поділили, з цілого попового поля клатка мені не дали: кращу хату взяли під ячейку ту чортячу, а в церкву ходять не молитись, а послухати, чи не скажу я чого супроти комуни. Я вже мовчу. Коли б я був ще з ваших людей, якось би гарикався. А то з далекої півночі найсвятіший патріярх послав мене у ваш край... Раніше на мене гавкали українці: геть кацапського попа, давай нам українця. Пересидів цю скруту. Тепер уся громада в один голос: геть дурисвітів — закриємо церкву. Це вже співають ті ж таки українці, що остаточно погубили свою душу... Мовчу, пари з рота не пускаю, бо, здавалось, не все пропало: у раді на зборні чоловіки про комуни натякають, а жінки-богомоліці до церкви йдуть — жертви господеві несуть: батьків-матерів поминають, а то й молебня за здоров'я якогось там червоного воїна... Зціплю зуби, а правлю. Їсти треба. Ну, та й це луснуло: приїхала з Києва дияволиця стрижена, скаламутила непорочні душі. Я мовчу. Але бачу — і жінки обходять церкву... Уже на що було благочестиві бабки з Піщаної чи то з вашого хутора, а й то рідко навідуються до церкви. А коли до престолу господнього з часточкою преться якась моргуха, то знаю: не вірою йде, каїнове кодро, а поглянути, що то діється на жертовнику святому.

— Ой, і не кажіть! Лоба не перехрестить! Виричить баньки...

— Так, Вівде, так. Повне попущення господнє. Рядись же, Вівде, в мироносниці до тіла христового... бо прибув мені уві сні від святого патріярха гонець і сказав:

— Збери оведь своїх і жди...

А Петро мій з печи (прийшов із заводу й спав собі на печі):

— Батюшко, а мені можна до вашої купи?

Батюшка від несподіванки аж злякались.

— Ні,— кажуть,— ти ворог Христу.

Петро ж своє:

— І що то, святий отець, за чортові наймити? І де той чорт? Пішов би до нього в найми.

— Схаменись, сину! На тім світі побачиш! — одказав піп та й почвалав собі: таке худе, таке обдерте, аж жаль мене взяв.

— Сину - сину,— кажу до Петра,— що ти собі думаєш?

— Та думаю, що горох треба замкнути.

— Не - е, ти вже до мого діла не встрявай. Сама горох сіяла — сама й молотила. Тобі горохвяники печу, ну й попові з пуд дам... Ти злигався з комуністами — я тобі не перечу й не суджу. Може, господь веде тебе такою стежкою до спасіння душі. Може, з того якесь добро миру хрещеному вийде. А проте, Петре, хоч би хто панував на цім світі, до того світу йому зась...

— Та нема ж того світу.

— Хто тобі казав?

— Та кого хочете спитайте.

— Ну, кого ж? Тебе, чи оту стрижену чаплю, що вам, розумним, дев'яту клепку вставляла? Ну, хай - но спитаю самого найрозумнішого вашого комуніста чи комісара. Що воно мені скаже? Чи воно там було, чи бачило?!... Набили йому в голову — от і плеще. А ви за ним...

— Той світ тільки в дурних баб'ячих головах.

— Хоч і дурні, та своїм розумом живуть.

— Де там той розум? Одні попівські теревені.

— Добре, хай попівські. Тобі стрижена чапля сказала, що того світу нема — ти повірив. Мені піп каже, що той світ є — я йому даю віри. Та й сама бачу, що сонечко не по-дурному світить. Хтось керує світом. То виходить, що я з дурною головою розумніша за тебе.

Ти йдеш до заводу та на зборню — тільки й розмови: земля, хліб, гроші, глитаї, куркулі, пролетарі... Одна суєта земна. Я до церкви йду — про душу піклуюсь: і про свою, і за покійного твого батька молюсь, і за тебе на часточку подаю... і за всіх бідних та покривджених молюсь, і за тих, що в морі та в біді перебувають... і за ворогів молюсь... і щоб війни не було, і щоб...

Вже й не доказала. Петро відвернувся. Та й що він міг сказати?... Кажу до нього:

— Петре! Як встанеш, сину, то вимий голівку.

— Та я на заводі мився.

— Що то в заводі... Я наставила літепло з м'ятою — виїсть тобі всяку нечисть.

— Е, мамо! — обзивається. — Якби це мені перевернути вас на свою віру...

— Перевертай!

— Ось поведу вас на завод, побачите там картину: всі київські святі вихалашчені. Тоді вже повірите.

— Найшов чим перевертати! Що то вони — кнури чи бугаї?! І тебе, — одказую, — можна вихаластити. А що ж з того? Хіба від цього сонечко світити перестане чи від заводу почне сходити?... Чи, може, зорі вночі потемніють?..

— З вами не збалакаєш...

— То-то ж бо...

І побігла рядити мирносниць. Прикинула собі: Ониська, я, баба Іванчиха...

II

Заскочила до Іваньків — немає старої дома, десь бабує. А молодичка-московка, як почула про мирносниць, аж затремтіла від радості.

— Візьміть та візьміть, бабусю.

Подумала собі:

«Молода ти — не личить, але тимчасом господь славу собі творить і через малу дитину».

Одарка ж і каже:

— Бог вам стежку до мене проказав. Так нездужаю, так нудьгую...

Пильно глянула на мене — стражденна. А таке ж миле, таке хороше та шире. Спитала:

— Що ж то з тобою, доню?

— Була війна, була й революція, і спокій добрим людям прийшов, а про Михайла ані духу...

— Дасть бог — повернеться.

— Ні, хай краще не вертається. Буду вам казати, як на сповіді. Мені вже і не соромно, і не страшно. Ви-сважилась я. Чи пригадуєте, бабо, як копали шанці понад Дніпром через Переправку та Козацьке? І я копала. Гарні були заробітки, та й весело було. Копала — не копала, а впав мені в око один саперняк. Телень-белень — до себе на вареники покликкала. Мати саме бабували в долинянської Усті: на цілий тиждень вирядилася з дому. Наварила вареників, пляшку самогону на стіл — затулила вікна хустками. Наче з Михайлом... На другий раз привів москалик товаришів, а я накликала московок. Мати знов десь бабували.

Неділь, може, через шість або й вісім здіймаю якось сорочку та глянь собі на груди. Що таке? Начухмарилась од бліх? Ні. Лапаю пальцем: тіло — як тіло, а перісте, наче латаття на ставу — такі вам рожевенькі кружальця попід шкурою. Груди, живіт прямо обсіпано, а на шиї — разок того кумедного намиста. Короста? Та ні. Тіло чисте зверху, а кружальця — з середини. Притиснеш — нема, але вилазить знов. Полапала - полапала, подивувалась та й забула. Тільки нудьга мене взяла: вийду на город та гляну на всю нашу округу — не весело мені, щось серце скліє, і наче

важко мені ходити — в землю тягне... Ні на їжу, ні до питва.

Мати якось і питають:

— Одарко, що це з тобою? За тиждень так посунулась — хай господь милує? За Михайлом сумуєш? Охо-хо-хо, де він, козак, поневіряється: чи за Україну б'ється, чи до комуни пристав, чи, може, погинув у полі без християнської покути? Хай легенько згадається, коли ще живий, а вже коли господь його покликав до себе — царство йому небесне...

І захлипала стара. І я хлипаю, тільки з иншої причини.

— Чи то пристріт, чи дання, — кажу до матери, — світ мені в очах перевертається...

— Ой, господи, заступи їй помилуй! Біжи, дочко, до баби Кривобочири: хай пошепче... І от пиріжечків однеси забабованих... та їй ту рябеньку качку візьми... І вклонись низенько.

Послухала матери — побігла до Кривобочири. Привітна стара їй така ж ласкава та набожена. Обдивилась мене та їй питає:

— А чирячка якого не було?

— Ні, наче не було.

— А пригадай.

— Пригадую: був чирячок... та ще їй у такому місці... так наче вирвано нігтем... або дуже здригнула. З неділю щось побуло та їй загоїлось само. І нічим не гоїла — тепленькою водичкою що-раз обмивала.

— От, бачиш! — позіхнула Кривобочири.

— А що ж воно, бабо? Звідки?

— Ти хіба не знаєш?

— От хрест побий...

Кривобочири прошепотіла мені в ухо:

— Пранці, моя дитино. Тепер, може, згадаєш звідки?

Як по голові вдарила! Сіла я на ослін і заголосила. Згадала: макітра з варениками, саперняк... Тільки ж

і було, що двічі... І за це — праці... Закам'яніла я. Чую — тихо бере мене за руку Кривобочиха й каже:
— Не тужи, дочко, та послухай мене. Нанесла війна багато лиха на нашу Україну... Всякого стерва перебувало...

— Бабусю, рідненька, — благаю, — що хочете беріть, а тільки допоможіть та нікому не кажіть. А то — в криницю...

— Чужа біда для мене тайна, моя дитино. Заспокойся... Велику красу дав тобі господь і велику наругу послав — для спасіння твоєї душі... А, боже ж мій милосердний, скільки до мене ходить дівчаток і молодичок, і парубків, і чоловіків. Якби на твоє думали, став загатили б... До фельдшера не йдуть, до Києва не їдуть — до баби Кривобочихи і незаможники, і заможники, і куркулі, та й лапацени¹⁾ із заводу навідуються... Бо сам господь веде їх до мене для спасіння їхньої душі: тіло — хоробі, аби душу спасти. Через страждання, дочко, люди проходять, як через огонь...

— Що ж його в світі божому діяти?

— Од цієї хороби немає ліків, як молитва... На вечірній зорі, на ранішній зорі, коли роса поїть землю — молись. На схід сонця — на свою церкву сто поклонів земних, на захід сонця — на русачівську церкву сто поклонів земних. А їж, моя дитино, молоду редьку, що окроплена росою, та мед... А вийдеш на річку — молись: «Видибай, боже, видибай». На небі знають, до кого ця молитва... Господь поверне тобі і красу змарнілу, і душі стежку прокаже. Спасибі твоїй матері за пиріжечки, а тобі, дочко, за качечку...

Пішла я... Щось матері збрехала. Почала росяну редьку їсти з медом. Щоденно по двісті поклонів біла. Наче полегшало. Веселіше мені на серці, приході й на

¹⁾ Литвини. Автор.

нісню потягне. Заспіваю... А серце як скрутнеться, а сльози як покотяться... Далі: почуваю — в горлі щось харчить, в роті наче сливи попримлипали. До вітру піду... Гнию. Живою гнию... А чула я, що найкраще помагає мирносна Марія Єгипетська... Вже як ця не допоможе...

Скривилась Одарка і захолола. Чую, як тукотить її серце. Жде, що я скажу.

І чи ти вгадаєш, сестро, що я сказала молодиці?

— Господь тебе знає...

Вівдя тихо-ласково глянула на Ониську: в тихих чорних очах, які берегли одвічну тугу й ніжність української жінчини, полинула хвиля скорботи. Воскове обличчя освітілось ласкавим сумним посміхом. І, наче передаючи таємницю, Вівдя, вагаючись, перекинула погляд через став, по роздолу, до заводу...

— Щось сталося зі мною несподіване. Чогось Петро мені встав в очах. Я твердо, наче чужим язиком, сказала Одарці:

— Присоглашаю тебе в мирносниці...

Оговталась далі й додала:

— Тільки, голубонько, щоб ніхто і не знав, і не чув: будемо святити в Пересправці криницю... А ти покіль-що занеси батющі якусь там качку. Хвалити господеві, їх у вас повний двір. Щоб записали нас батюшка в мирносниці. А то ж, сама знаєш, напрується бабів — і не приступиш...

Одарка вклонилась мені до землі, наче справжня мирносниця до гробу господнього. Аж ніяково мені стало.

Вже й не скажу тобі, Онисю, як вийшла я від Іванків. До того ж боліло моє серце за наш горопашний народ... Твоє лихо промайнуло... І молило серце: перенеси, ти, господи, всі скрути людські та на мої плечі та й покарай зараз...

III

Вихопилась на греблю. Бачу з дякового двору ви-
йшла Санька Таманська.

— Хай господь милує! — думаю про себе. — Наче
навернуло: Одарку маю, а тут і Санька дорогу переходить.
Але гребля одна — іду. Зустрічаємось.

— Христос воскрес, бабо Вівде, з суботою будьте
здоровенькі!

— Воїстину воскрес, спасибі, будь і ти здорова.

— Куди це ви, бабуню? Може, до дяка — писатися
в мирносниці?

— А пишуться?

— Та пишуться. І я вписалася: батюшка благосло-
вили...

— Добре, дочко, коли так. Вкупі будемо в мирнос-
ницях ходити... А ти ж батюшці, може б, сахару від-
несла. Вони ж так бідують...

— Ні, — одказує Санька, — я їм виполю город. Де
там той сахар...

Щоб усе докупи звязати, треба тобі, Онисько, ска-
зати ось що. Год, може, за тридцять, ще тебе в нашому
селі не було, як у наше село забився десь із лапацьо-
нів¹⁾ отой старий Олекса Таманський. Хто воно й що
воно — і тепер не знаю. За селом, коло багна поставив
Олекса хижу й почав хазяїнувати: влітку робив цеглу,
а взимку ходив до заводу. Петро мій каже — це була в
нашому селі перша пролетарія. За Олексою пішли й наші
дядьки: тепер, може, один-двоє не топчуть до заводу
оту лапацьонську стежку, а тоді до заводу йшов остан-
ній хазяїн або зайда, як оцей Олекса. Та, кажу ж, хазяї-
нував Олекса: коло хижі — кілок на горшки й цуценя
на торішних сонячниках.

---

¹⁾ Із Литви. Автор.

А в Олексі — дівчинка. Росло собі дичкою без матернього догляду. Іноді на селі казали, що п'яний Олекса вигнав дочку на мороз, і вона в кудях ночувала... чи то брехали про якогось лапацьона, що на квартиру до Олексі став, а Саньку за куховарку взяв...

Звичайно, глузували з безталання людського.

Пригадую, якось весною наші дівки в хрещика грали. Казались, казались коло гамазею, а потім узялись за руки й почали в журавля. Дівок сорок. Всі в карсетах, у намистах, у червоних чоботях, а стрічками вітер ляскотить... Під шинком старі діди сидять, ціпками землю копирсають — на молодняк той милуються... Мій покійник свекор і кажуть до когось:

— А найкраща дівка — Олексина дівка... Хоч і без намиста й на босу ногу... Тільки в Києві люди мають таку вроду. Неодмінно на панський копил шита... Сучої пари Олекса — одстругав!..

— Та воно не його. Сам казав, як п'яний був...

— П'яний Олекса багато дечого каже...

Певно, не одному моєму свекору впала на очі Санька. Тільки й балачок, що про Саньку. Коло Олексиного цегельника що - вечора хлопці б'ються. Олекса завше п'яний, як піч темна. А про неї чого вже тільки не казали... Але мені воно ні до чого.

Так год за годом і йшло.

Якось оце шкандибаю до базару — глип на Олексин двір: не пізнала. Рублена хата з ганком, зеленою бляхою вкрита, коло хати — садок; на току — ожеред соломи. Корівка з телятком ремигають.

А Микита-француз, щойно повернувся з того полюну, конячкою їде.

— Сідайте, бабо, підвезу... Трр... Ач, бісової душі комуна, як живе! Тільки й хазяйства було, що червиве цуценя, а тепер — подивіться - но!..

— Бог йому дав, сину.

Микита, як загне:

— Добрий бог... Його матері з богом! Коли вже він так дає, то й сам він злодій. Як піщанці завод грабували, Олекса теж не дрімав: пудів із двісті сахару дістав — от бог поміг і хатку поставить, і корівку в двір ввести та ще й дочку заміж оддав: бог найшов і для неї пару... Но, ряба...

Джикнув конячку — заторохтів візок. Кажу до Микити:

— Хто вже з нашої округи та не грабував завод: хто скільки міг, стільки й набрав: куркулі — возами, пролетарія — мішками... А потім, хто як умів, такий і розпорядок дав тому добру. Ті на самогін його перевели, другі до Києва відтитурили та за добрі гроші продали, а в деяких воно й погнило закопане...

— Не те мене за серце бере, що грабували, — повернувся до мене Микита, — а те, що отака бісова кров за пролетарію себе видає: і в сільраді, і в ячейці. Прийдіть на збірню: хто більше всіх репетує? Олекса Таманський. Як до Києва депутата якого — кому їхати? Олексі Таманському. Чому так? Пролетар з діда - прадіда й верховода: під його командою завод ограбували й спалили... Ну, як гляну на наші порядки, руки сверблять. Не такою повинна бути пролетарська правда. Бачив я людей — французів і кого хочете...

— Та й мій Петро щось казав про Олексу... Я така рада, що він у ті діла не входить, а як завод грабували, то його й зовсім не було. Остався чистий перед людьми і...

— Ну-у! Ваш Петро поспів на готове: кажуть, днює і ночує в Саньки Таманської. Здається, скоро вам і бабою бути... А но-о, ряба!..

Замовчала я. Микита цьмокав на конячку, так мовчки й до базару приїхали.

Повернулася з базару, жду Петра та й думаю, та й думаю. Надумгла таки: нічого йому не скажу. Може,

сам колись розбалакається. А на Саньку Таманську й гнів мене бере — неначе й ревності материнські.

З Петра вже ока не спускаю. Піде — прийде. Інорі наче пиріжок утече разом з Петром... Морока... Примирила нарешті: коли йде на село, вже щось та візьме в кешеню — чи крайчик хліба, чи горохвяник, пиріжок... А то якось клуночок гороху взяв.

— Складчина парубоцька!

Пішов — вернувся тихо-мирно, без галасу — в покійного Дмитра вдався: як вип'є, так — спати. Принюююсь — не смердить самогоном...

Що хочеш гадай, що хочеш думай... А Санька Таманська в голові стоїть... Ну, а оце як здибала — вдивляюсь, чим то вона причарувала мого сина. Чорне-пречорне обличчя, очі дивляться, наче з провалля... Сорочечка з кропив'яного¹⁾ полотна, спідничка рябенська; стара драна карсетка без гапликів. На голові — біленька хусточка... Жидівська наймичка та й годі!

Думаю собі: награбастали в заводі всякого добра, а удають бідну пролетарію. Це в нас у моді: куркульня як понадіває на себе всякі старі жупани та свити до двох усів... Старці та й годі. Але поглянеш такому старцеві на вид і бачиш — хитрує чоловік... чи себе дурить, чи других... А на Саньці, скажу тобі, голубонько, горе-горенне сидить і чорну пісню співає... Все-таки скажу:

— Чи не сором!.. Хто ж не знає, що твій батько й чоловік возами сахар возили? Невже ти пошкодуєш батюшці якогось фунтика...

— Чоловіка в мене нема й батька не знаю. Олекса своє пропив, а кватирант вистроївся та й хоче мене за жінку брати... наче б то в прийми...

— То ти, виходить, ще дівуєш? То тобі в мирнощині не можна...

---

¹⁾ З якого шиють великі мішки — «кропив'яники». Автор.

— Ні, не дівка я, а мати... — наче затремтіла Санька, але твердо сказала: — Покритка...

— Петрова полюбовниця! — трохи не вирвалось у мене, але думаю: тепер про все дізнаюсь.

— А дитинка ж де?

Одвернулась Санька. Вітер із ставу ляснув хвостиками сав'яної хусточки й притулив їх до обличчя: ще чорніше здавалось воно... Схилила Санька голову, тихо каже:

— Ви — Петрова мати... Вас мені не боязно: отут моя дитина...

Пучкою вказала на лотоки.

Я з нестями питаю:

— А чиє ж воно?

І сама тремчу. В серці гадка: може то моє онученятко погинуло...

— Це давня справа, мамо. Не сердьтесь, що я вас так величаю. Не знала я матери, а на серці й на язиці це слово живе — до вас воно вирвалось із серця... Пробачте... Кажу вам, давня ця справа — до війни було. Породила й утопила. І от сім год мучить мене совість...

— То чиє ж воно було?

— Олексине.

— Тю! На твою голову! Од рідного батька?..

— Не батько він мені, а так... Поки він у люди не вийшов, жили, — аби день до вечора. А оце, як у раду його обрали, насівся: іди заміж за лапацьона, такого ж п'яницю, як і сам Олекса. Всім людям прийшла воля, у всіх є захист і порада, тільки в мене немає. Одходжу в мирносницях, серце своє заспокою й піду до Києва...

Якраз задзвонили до вечірні...

— Благословить господь твою стежку, моя дитино...
Ідемо до вечірні...

— Ні, мамо, треба додому: буде Олекса бити, як загаюсь...

Отака-то була друга мирносна... А третьою була ти, а четвертою я...

IV

Цей год пізно почалось у заводі «проіводство» і затяглося аж до весни... Лісовою стежкою, під хуторськими шпелями, йшли люди «на зміну». В кущах чувся гомін чоловіків, вигуки та сміх дівочий. Там-тут із-за дерев майне червоненька хустина або білий рушник на плечах робітника. За лісом на роздолі тягнеться ціла валка й зникає за ясенівськими ярами. Під заводом коло темника якісь купи в степу — там полють буряки...

Поблизу в кущах шугнула дівора.

Вівдя й Ониська насторожились... Але й гомін заводчан і дитяча біганина вщухли. По горі над лісом посвистував вітрець; внизу, в ставу, в срібній купелі плюскалось сонце, а за ставом, нагородах, виспівувала чиясь дівка... Та на горбах крутились вітряки...

Ониська заспокоєно сказала:

— Нікого...

Вівдя тихо-сумно прошепотіла:

— Яка ж ти страшна, сестро...

Під очима в Ониськи були великі чорно-сині смуги; на одній щоці зашкарублювалась рана. Замість очіпка на голові Ониська мала пов'язку з порваної сорочки: вишита зубчиками чохла лежала на сивому волоссі. В очах старої жінки застиг нелюдський жах... Тіло раз-у-раз здригувалось нервовою судорогою переляканої людини.

Вівдя одвернулася. Ониська поглядала навкруги й зупинила погляд під темником... Сказала:

— Колись і я полола й копала панські буряки...
А тепер Оксанку послала — хай учиться займати рядки.
Мала ще й дурна — а тра¹⁾). Одні голісінькі стіни зо-
стались... Ой, горе ж моє, горе: по всіх світах ти хо-
дило, а на мій двір завернуло...

— Угамуй, сестро, своє серце.

— Ой не вгамувати його, коли воно болить і дихать
не дає...

Посеред посту скоїлось Онисьці лихо. Темної ночі
в'їхали на двір кінні. Загупотіли на подвір'ї.

— Одчиняй, тітко, хату.

Одчинила, каганець засвітила.

Денис, чоловік, під піччю спав, Оксана — на полу,
а кватирант-лапацьон — на лаві...

Увійшли гості. Всі, як один — гицлі; лиць немає:
чорними хусточками закрито, а для очей — дірочки.
В руках обрізани, рушниці та бомби.

— Де твій чоловік, бабо?

— В заводі.

— А це хто?

— Кватирант.

Їхній старший поклав на стіл бомбу, сказав до своєї
команди:

— Забирать усе. А з хазяйкою я буду балакати. От
що, бабо: ми знаємо — у тебе є десять фунтів золота.
Коли грабували завод, твій чоловік розбив касу і всі
гроші забрав собі. Щоб довго не патякати: де золото?

Ониська стояла ні жива, ні мертва. Вона чула, як
одмикали комору й почали витягати скриню; чула, як
гупотіли на стелі, насипаючи зерно в мішки... Чула,
що на дворі ловлять корову й запрягають коняку...
Бачила, що коло переляканого лапацьона стоїть гицель
із бомбою над головою, а на Оксану другий гицель

---

¹⁾ Треба. Автор.

настановив багнета... за своєю спиною почувала важке самогінне хекання третього гицля. І боялась за чоловіка... І добре знала, що все село спить, а хто не спить, той притаївся і жде, чи не прийде лиха година й на його голову. В такому стані був один захисник і свідок — бог...

Ониська вскинула погляд на богів. Затремтіла, молячи без слів підмоги...

— Не бійся, бабо. Скажи тільки, де золото?..

— Звідки воно? Це людський наклеп. Бог тому свідок, як ми із заводу живемо.

Не встигла Ониська це й промовити, як гицель, який стояв за нею, ударив її прикладом у спину... Оксана несамохіть закричала:

— Рятуйте, хто в бога вірує...

На дворі загаласували сполошені кури, із села чути було собаче скавуління.

Од удару в спину Ониська упала ниць...

— Вставай, бісова кров! — грізно вигукнув бандит.

Ониська встала — сивий волос розсипався на плечах.

— Ну, відьмо, де золото?

— Заприсягаюсь богом святим: знать не знаю, відать не відаю...

Новий удар кинув Ониську до самісінького столу. Бандит, що сидів у кінці столу, підвівся й ударив її чоботом в обличчя. Жалібно дзенькнула острога... Боячись нового вдару чоботом, Ониська схопилась на ноги; кров у неї точилась із рота й ляпала на долівку...

Тимчасом з наказу старшого бандити виносили з хати одержу, посуд... Зірвали з ікон вишиті рушники. Один гицель обірвав лампадку й зняв на стіл богів. Сів на лаві й почав кинджалом рубати ікони. Михайло-архангел тільки дзенькнув розбитим склом, а решта дерев'яних ікон трускою розсипалась під кинджалом...

— Нема!

— Скрізь шукай!.. Під піччю подивись!..— гримав головний бандит.

Ониська ждала чуда божого. Але в міру того, як тріщали під кинджалом боги, виявляючи свою повну безсилість, а кати скаженіли все більше, вона зрозуміла, що чуда не буде, а буде смерть... Бо навкруги до самісінького Києва не було й немає божеської сили, а одвічно була сила людська: і прийшла ця сила в її хату й привнесла руїну й смерть... і глум... І ніхто не врятує її... Остається тільки самозахист...

Гнівний палючий погляд жінки врізався в чорні дірочки на чорній хусточці.

— Так не скажеш?— спитав бандит злісно.— Може, знаєш, про віщо вчора радився твій чоловік на заводі?

— Не знаю.

Це вже була холодна байдужа відповідь. Бандит грукнув кулаком по столу.

— Ану! Ї... мать!..

Ониську збили з ніг і наступили чобітьми... Важкий удар рушниці гупнув на груди старої. Тягучий стон пішов по хаті... Оксанка кинулась під піч... Лапацьон зайорзав по лаві, але в ту ж мить несамовито гукнув: страшний удар бомбою проломив йому голову... В цей самий момент вискочив з під печі Денис...

Коли ранком зішлись до Денисової хати люди, то побачили голі скривавлені стіни... Ониська лежала непритомна, лапацьон конав і жахливо харчав.

Оксана забила під піч і не вилазила звідти...

До того заводчани розказували, що, повертаючись вночі із заводу, бачили на Голубовому шпилі огонь... Пішли туди: найшли закривавленого, обсмаленого Дениса.

Ніхто в селі не відважився сказати Онисьці, де Денис, а коли вона сама його згадувала — казали, що сховався. Ониська нікому не казала, як саме було, а все

пригадувала, що і як скоїлось тієї ночі... коли вона розказувала своїй дочці, як треба займати рядки на буряках...

Прийшов із Ставищ дід Василь, брат Ониськи: оглянув оселю й хату. Сказав до баби Вівді:

— Спасибі, що не спалили...

Баба Вівдя була певна, що, тільки походивши в мироносницях, Ониська знайде спокій і рівновагу. Ониська було зраділа на таку пропозицію, а потім сказала:

— Ну, як його в такому вигляді на люди вийти? Та й чого? Як їх бандит рубав, вони мовчали; і Михайлові - архангелові наче заціпило... і вся небесна кумпанія води в рот набрала. Хи - хи - хи!..

Ониська захихикала, а у Вівді від такого сміху мурашки по спині лізли... Зрозуміла річ, нечистий дух охоплював Ониську. Як останній засіб, Вівдя запропонувала:

— Піп буде молитися з нами...

— А піп pomoже?! Може, і pomoже, бо його ще не порубали. А я йому відроблю. Загоїться моя голова, Денис гичку привезе, Оксанка на буряках заробить... Конешно, коли боги нічого не вдіяли з бандою, то піп pomoже... Хи - хи - хи...

Раптом Ониська стихла. Прошепотіла, вказуючи на широку дорогу — Запорозький шлях у вербах.

— Це вони! Це ті самі!.. Ой, тікаймо, Вівде... бо як запримітять...

З гори в село, здійнявши куряву, що сили неслась кумедна кавалькада: попереду на коні вершник із корогвою в руді, за вершником у бричці якісь пани, а позаду сотня - півтори кіннотчиків. Ватага перлась, аж земля гула, з тюканням, вигуками, посвистом...

Судорга перекосила обличчя Ониськи; зашкарубла рана почала точити сукровицю... Жінка тремтіла. Тягла за руку Вівдю...

— Ховаймося скоріше... Це ті самі!..

— Ти ховайся, а я їх не боюся.

Ониська кинулась у кущі. Вівдя прислухалась, що діється на селі. Од школи чувся собачий лай, гомоніли й викрикували люди. По лапацьонській стежці із самотнім апаратом у руках пробіг у ліс якийсь дядько; чийсь парубок навернувся від багна і, побачивши лихо, шугнув у терен...

Пробігли діти — почали гукати:

— Бабо Онисько, гов! Агов! Ідіть додому - у! Приї-ха-ли допрос здій-м-а-а-ть! Бабо, гов!

Разом із дитячими вигуками пішла луна в ярах... загув у заводі гудок. На обід...

— Хоч би сьогодні прийшов, — думала Вівдя про сина, поглядаючи на далекий заводський димар, — може, яку пораду б дав. Але... хто там за покривлений народ заступиться? Сховався — врятувався, а не встиг...

Баба Вівдя важко позіхнула — ще більш стурбована й заклопотана пішла до хати...

У

Про те, що треба вичистити криницю в Переправці, балакали разів зо три в раді, на зборні. Що казати, треба! В ту руку жита, а в Низькодолах — толока: і людині, і скотині дай води й дай.

Вперше балакали незаможники: вичистить та й годі. Середняки казали: новий би зруб уставити. Куркулі нагадували про молебствіє. Але й мирносна неділя підскочила, а до Переправки ніхто й не навідався. Та на сім поголобка пішла: криницю святить будуть. А коли так, хтось вичистить і криницю, і ставок загатить коло неї...

Ще в четвер до схід сонця баба Вівдя із заступом у руді вийшла на розділ, мов би до заводу, але повернула на пастовень та Козацьке, щоб ніхто не здибався, і почвалала в Переправку.

Було росяно, і туман сонно гойдався в пастовні над стрижнем. В небі вже виспівував жайворонок і пролетіли дикі качки, а в Козацькому лісі кувала зозуля... Заклопотано поспішали на молоді гречки бджілки-трудовиці...

В русачівській церкві задзвонили... Рідко. По вмерлій душі...

Баба Вівдя перехристилась...

— Царство небесне і рабу божому Дмитру, і рабу божому Денису... А раба твого Петра заступи й збережи... щоб і в костопальні од жару не зомлів, і щоб на дифузії не учадів, і щоб машиновий пас його не зачепив. Заступи, господи, труденну пролетарію і від посміху людського, і розуму нам дай, дітям твоїм нерозумним... Од наглої смерті ізбав... І шире серце поверни людям нашим...

Не встигла баба Вівдя вийти на колишне попове поле, як із-за Дніпрових країн у вербах над Запорізьким шляхом, червоною хусткою загуляючись, встало сонце... Ще дужче закувала зозуля, туман посунув на розділ, а русачівський дзвін ще тужливіш забевкав по вмерлій душі...

Не посміла баба Вівдя глянути на сонце — лик господній: схилила голову і, не піднімаючи очей, прийшла в Переправку.

VI

Коло криниці вже були люди: старий сивий дід Василь та Санька Таманська. Микита-француз пас конячку — загорнувшись у кожух, хропів на все Козацьке...

— От і толока збирається! — сказав дід назустріч Вівді. — А ми оце із Санькою радимось, як краще бути... Хотіли будити того храндуза.

— Будьте здорові з четвергом святим... Якось сами управимось,— промовила стара,— хай спочиває козак...

— Ну, то я буду у вас за комісара,— дід Василь узяв у руки відерця.— Ти, Санько, прокопуй рівчак, а ми почнем зливати воду.

Перехристились і суворо почали роботу.

— Про цю криницю мій дід розказував, а дідові його дід казав. Хто брехав, хто правду казав — не знаю. Ото за Козацьким лісом ви бачили страшенний рів, а над ровом по Козацькому шляху стоїть комгоська пасіка? Так вона стоїть якраз на тому місці, де сходилась колись границя: Русачівка — Мирівка — польське царство, а Долина та Дібрівка — московське¹⁾, а коли в Русачівці млинці печуть, то в Дібрівці носом чують. Ще до поділу дід мого діда приглянув собі дівчину в Русачівці. Кортить йому — чує, коли його чорнобрива насіння смажить. Але в Русачівку хіба на крилах перелетиш: кордон — на кожному горбочку, в кожній долині сторожа. З одного боку — пани-жолнери, з другого — москалі в косах. Така була в них форма... Дідові, видно, добре таки припекло, бо якось уночі переліз московську границю, доліз і до польської. Тут його заклали. Ну, звичайно, на допит... Що б уже дід та признався, що до своєї Харитини добивався, може, якось би воно обійшлося, а то почав вигадувати.

— Бреше, хлоп! — сказав польський начальник.— Всипте йому на кобилі²⁾ тридцять волонів, а на закуску стільки ж канчуків по п'ятах і... пустіть додому...

Щиро всипали дідові і по штанях, і по закаблуках... Лізе він, бідолаха, назад — до москалів потрапив. Знов: за чім та по що? Дід уже не бреше, а правду каже. Не вірять москалі.

---

1) Кордон за Андрусівським поділом. Автор.

2) Щоб краще приставало. Автор.

Московський начальник каже :

— Черкаси ¹⁾ — нарід хитрий... Побачимо : держіть, поки не загоїться у нього...

Сидить дід не день, не два, а цілий рік. Давно загоїлось польське частування : і сидить, і походить... Якось ведуть його на допит. Московський пан у куделях ²⁾ грізно насупився. Каже до діда :

— Ти — польський шпиг... про це ми довідались напевно. Я тебе повішу он на тій вербі, що в яру стоїть.

Дід мовчить. Пан — далі :

— Чого хочеш перед смертю, того й проси. Вволю твою волю. Такий милостивий закон царя нашого пресвітлого.

— Коли вже така ваша ласка, то під тією вербою, де мене повісять, я викопаю криницю : кати вип'ють води — подякують, і свої люди згадають... Бо і в нас є свій закон дідівський, запорізький.

— А що ж то за закон? — глузливо питає москаль.

— А такий закон, — одказує дід гостро, — послужити людям... всякої віри та роду.

Погордливо поглянув московський пан на діда.

— Ну, ти мене не перехитруєш... Покіль-що конай криницю...

Конає дід криницю — на вербу поглядає. Розлога кучерява вербичка — такі все підходящі сучки : закидає шворку... Ну, та нічого не вдієш : на ногах — колода, на шії — мотузка, а за мотузку держить москаль із шаблюкою.

Викопав, жде смерті... Ведуть діда на розправу, але не в яр, а до управи.

---

¹⁾ Черкасами звали москалі наш народ — крешаків. Відгук цього є навіть у художній руській літературі, у Пушкіна (поема «Полтава»), де сказано про дочку Кочубея : «Марпя — краса черкаських дочерей». Автор.

²⁾ Перука. Автор.

А в управі перед московським паном стоїть на допиті... Може, вгадаєте хто? Та русачівська Харитина: вона за дідом побивалась, через кордоп хотіла перейти — москалям у лабету попала.

Пан запитує діда:

— Знаєш цю дівчину?

— Знаю: дядькова Кіндратова дочка, пана Модзалевського крепачка.

— Ну, а ти його знаєш? — питають Харитину.

Заплакали тут і дід, і Харитина.

Москалі дивуються з черкасів. Радяться... Підпанок радить панові.

— Бери, воєводо, черкаску собі, з такої красуні ти розведеш у Костромі чудову породу... Хлопця пожалуй¹⁾ мені.

Дід, чуючи парад, сказав:

— Харитина, справді, крепачка, а я ж вільний козак, до Київської лаври приписаний. Та вже змилуйтесь над нами, і ми ж люди хрещені.

— Правда, — каже воєвода, — з монастирем нам не тягатися. Так от що: дівчину, як полонянку, виряджай у Москву, а хлопцеві — сотню нагайських батогів, щоб прохолов од любови, і ще дві сотні, щоб знав, що він не козак, а смердюк царя найсвітлішого.

Що сталося з тією Харитиною, не довелося чути. А дід до самої смерти розказував, як він викопав цю криницю. І, згадуючи, завше лапався за штани...

— Ой, Василю, з вами гріха наберешся...

— А де ж верба поділася? — спитала Санька.

— Китайці зрубали. Скільки це? Та год із п'ять-шість. Тут їхній табір стояв. Кашу варили. Та й куліш той не вдався, бо їх ото наперли в Дніпро. А верба, як бачите, корчем про себе нагадує.

¹⁾ Подаруй. Автор.

Микита - француз проснувся — підвів голову.

— Які то китайці? Звідкіль вони тут узялись?

— Ге! Ти ж був у Хранції, чому ж китайцям не побувати в Переправці? Дурна голова завше чужу справу робить. Прийдеш додому — розпитайся. А тепер ставай та лізь у криницю. Побудь на толоці.

Микита подивився на свою Рябу: прип'ята на мочарці, конячка вихитувала головою — відганяла гедзів та хвиськала хвостом на мух. Микита скинув жупанину, закачав колоші. Перекинув ногу через цямрину.

— Це для мене новина — китайці... Подержте руку...

— Яка там у чортового батька новина! Я тобі скажу, що мій Сидор і за проводиря був у тих китайців. Покіль ти у хранцузів сидів, у нас, брате, чимало новин перейшло. І все, братуха, на мужицькій спині окошилося. Ти от що: скажи нам, чи є у хранцуза отакий звичай, як у нас — толокà?

Микита вже був на дні криниці. Баба Вівдя сказала:

— Гарний звичай... такий хороший... Та переводяться дідівські заповіти. Чи хату кому ставить, чи обжияки, чи лиха година кого спіткала — зійшлась громада, саме діло робиться... Та й весело ж бувало на тих толокàх... З щирим серцем і ясним оком люди працюють. А вже що до сміху!

Санька прочистила рівчак і загатила ставок. Почорніле обличчя молодиці було блідожовте, мов би світилося внутрішнім світлом. Поклала Санька заступ на корч, сказала до діда Василя:

— Мені ваш дід стоїть в очах — на смерть іде, а про людське добро думає.

— Того-то, дочко, і легше в світі жити: десь-то правда блукає по миру хрещеному. Посидь, дочко, вид у тебе сонячниковий. Та й ви, бабо, спочиньте: кінець справі. Одкомісарував я за Ониську. Мусья, — нагнувся дід до Микити, — гарненько слизоту пообскрібай!

Вилили останній мул. Микита виліз із криниці.

— Ви питаєте, чи є у хрэнцузів такий звичай?

Микита почав щось пригадувати. Гостре дідове око насмішкувато поглядало на латані французові штани. Жінки чекали. Микита хакнув:

— Є!

— Ану?

— Комуна!.. Це все одно, що наша толокà. Тільки люди наші не можуть цього збагнути.

— А у Хрэнції як же?

— Там буржуї, а то комуна.

— Ну-да! Нема ласки, як у Параски! Охо-хо, то-то ти вискочив із хрэнцузького раю і світиш колінами ца Україні. Підем, люди добрі.

— Постривайте. Я вам розкажу.

— Не турбуйся, про це ми вже чули. Приходь-но в раду та Олексі Таманському розкажеш, як робиться тая комуна.

Дід Василь скинув на плечі заступа, підійшов до зруба, заглянув у криницю... Встали й Вівдя з Санькою. Дід суворо нахмурих брови й проказав урочисто:

— Пий, людина, пий, скотина і пташина. І ти, рай-дуга небесна, бери воду з нашої криниці. Амінь.

Перехристились і мовчки подались із яру.

VII

Ще не дзвонили, як мирносниці прийшли до церкви: баба Вівдя — в намітці, з підв'язаним підборід'ям, у білій юпці, Санька — в білій невишитій сорочці, а Одарка — тільки з разком доброго намиста.

Баба Вівдя була задоволена із своїх товаришок: сувора простота їх зодягу й щирість до справи робили молодиць достойними мирносницями.

— Ставайте, сестри, до мирносної ікони, а я, стара, в бабинці службу відстою. Ониську подожду.

Одарка й Санька мовчки вклонилися старшій миропосниці і вступили до церкви.

Ранкова прохолода й тиша ще спали в церковних закутках. Кожний крок гулко відбивається під банею й шухне на хорах. Знайомі важкі золоті хрести, розмальовані шовкові короєви... Високий іконостас: царські врата відчинено — на престолі лежить плащаниця, за престолом — світильники семиєвічні... Над іконостасом — хрест, на хресті — рознятий христос; коло нього з одного боку Марія - мати, а з другого — Іван - апостол. Праворуч у кутку — храмовий святий: архистратиг Михайло з воїнством небесним. В руках огненний меч, на голові — червоно - козака шапка, тільки без зірочки... От на столі — артос. На артосі намальовано: христос із прапором у руці летить на небо...

Все знайоме, рідне, дороге. А тимчасом у цей ранній весняний час наче вперше все це бачиш.

Моторошно... турботно тріпотить серце... І, шукаючи собі опори, молодіці кинулись навколішки перед мирносною іконою.

Мирносна ікона з давніх-давен висіла коло криласа.⁴ Темна, стара й важка, вона цілий рік нікого не цікавила. Старий дяк Юліян спокійно ховав за нею шапку й понюхачку... Молодий дяк пробував було роздивитись, що то намальовано на іконі, але ікона була так заляпана воском, так пошкарубилась, вилізла й потріскалась фарба, так смерділа понюхачкою, що дяк замість огляду висловив єретичну думку — викинути ікону геть. На це батюшка відказали дякові, що він, дяк, дурний, як ступа, і в святих речах нічого не тямить... Ображений дяк не згадував про ікону аж до мирносної неділі. Разом із паламарем він довгенько крєктав, здіймаючи ікону, і не вдержався — сказав: якому це скаженому потрібні такі червою поїдені ікони? Але він знову гримнув на єретиків і наказав

причепурити ікону — оливою помазати її печеною цибулею почистити і, рушниками вкривши поїдені червою місця, виставити на середину церкви для спасіння народу християнського.

Коло ікони молодиці оговтались і ретельно молились.

На віконну ґратку — десь аж під банею сів горобець і цвірінькнув. Прилетіли інші горобці — почалась гороб'яча сварка. Сонце кинуло на горобців свій промінь: на стінці лягла метушлива тінь гороб'ячого боїовиська.

Важко вдарив перший дзвін — полетіли горобці геть із ґраток, і зникло сонячне метушіння на стіні.

І від того, що всемогутній господь, отой сивий дід із голубом у бороді, що з-під купола дивиться на грішний люд, допустив до себе нікчемного горобця з його галасом, в серці молодиць росла надія на прощення її спасіння. Навіть коли господаві так угодно, хай накаже Михайлові-архистратигові стягти огненним мечем їх безталаниї голови... Але ж ти ж, господи, знаєш, що Марія-мати була покритка, а Марія Єгипетська теж на щось таке хорувала. Коли ти їх простив, то що вже казати про якусь Саньку з Одаркою?!

На серці в мирносниць було тихо-радісно. А дзвін котив бадьорі хвилі в самісіньку душу.

І тоді тільки, як із бабинця почулась балачка церковного старости та попа, мирносниці встали на ноги: сумні, але торжественні обличчя закам'явіли, недоступні ні людському глумові, ні людській любові.

А в бабинці батюшка привіталась до старших мирносниць:

— Воїстину воскрес, Дуня. Як здорова, Анися?

Це вони бабу Вівдю й бабу Ониську так звать по-московському. По-нашому ще не навчилися.

Слідом за батюшкою почали надходити люди. А коли задзвонили в усі дзвони, в церкві нашелевкалось стільки

людей, що й у бабинці було тісно. Нарід уперся аж до артосу.

Хома - безвірник вирлячив на святий хліб свої баньки й гикає після снідання... Прийшли і з кооперації: тільки й діла, що шепотять, на дівчат поглядаючи. І навіть старий дяк Юліян — і той прийшов: репетував і лаявся з молодим дяком, — де його понюхачка?..

Напрочуд багато зійшлося людей...

В бабинці ж баба Мотря з кумою Секлетою, в намітках, в білих свитах, підперезані старовинними рушниками, шепотіли на ввесь бабинець.

— Їхнє право почалось... А звідки воно взялось? Я кажу, що з Олекси Таманського. Може, пригадаєш, Мотре, як ходив він у союзі руського народу — мужиків наших дурив: хто до союзу пристане, тому землі приріжуть?.. Мій Терешко покійний вписався був — Олекса йому знак на груди почепив і бірку дав: скільки, мовляв, на бірці зарубок, стільки десятин землі получиш... Цар пропав... а Олекса по-старому каламутить громаду. Санька із спняків не виходить, а все село й не писне... Олекса — сила, коли схоче — на Сибір зажене...

— А про мене, — шепелявила Секлета, — як немає в нас своїх людей розумних, то хай хоч чужі діло роблять... Так дурним гепам і треба...

— Ой, сестро - кумонько, не можна цього, не можна. Чуже — чужим. Наживеться, нап'ється мужицької крови та й подасться. (Йому не діло наше кортить — аби нічого не робити)... Та якби ж воно хоч щось путяще, а то ж про нього чув?.. І на тобі: хахлам і бог, і цар, і товариш - комісар...

Бабу Мотрю більш цікавило висловитись у церковних справах... Мотря недоброзичливо подивилась на Вівдю й Ониську і майже вголос сказала:

— Вже на що піп — і той на їх млин воду на-вертає... Подивіться, яких цього року мировосниць

підшукав: Вівдя в комуні і днює, і ночує, Санька — комісарова любовниця, Одарчиного чоловіка бачили, як він на єроплані летів через самісіньку греблю і прямо на Дібрівку — до Москви подався. Ониська — русачівського заводського кодра... Отож, сестро, чула, як обсмалили Дениса, а в хаті й гвіздки повитягали... То ж їхня заводська кумпанія хазяїнувала: Денис хапнув на заводі три пуди золота й не хотів поділитися з ними. Ну, вони налетіли й почухрали його та й обсмалили, як порося — хай господь простить... Це в комуні такий звичай: дорослих смалять, старих розпинають, а з дітей кров випивають...

Секлета похитувала головою на знак згоди й повної віри словам Мотрі, але дипломатично перевела розмову, сказавши:

— А в нас оце корівка отелилася...

Ударили «на достойно»... Баби похапливо зашепотіли молитву.

УІІІ

Сонце обійшло церкву з півдня й заглянуло нарешті в бабинедь. Воно зупинилося на іконі святої Євдокії чи Євфросинії, княгині полоцької... Як звали княгиню, ніхто напевно не знав, а баба Вівдя почитала, що то її найменниця свята Євдокія... А коли й не Євдокія, а Євфросинія, що з того?

Надзвичайно чарівної краси була та полоцька княгиня: висока, струнка, в парчевому караблику, з ясними блакитними очима, з ласкавою посмішкою... Як ото хотіли, щоб українське царство було, а з ним і церква мужича, то трохи було не викинули княгиню — чужа свята, десь із Литви... Хома-безвірник тоді перевертав попа на український лад — і добився таки, що княгиню посадили на це саме місце: литвинка — то на Україні

твое місце в бабинці! І за це подякуй, бо святих із хахлів у других землях, як чутно, прямо в потилицю женуть...

Підчас колотнечі з княгинею баба Вівдя дізналась про неї, що за правду та княгиня загинула. І стала ікона княгині полоцької улюбленою іконою старої Вівді... Часом здавалось Вівді, що свята Вівдя полоцька ось-ось зведе руку до караблика, ласкаво посміхнеться й розкаже, за яку правду вона загинула.

І баба Вівдя не зводить своїх очей із ясного блакитного зору княгині й молить, щоб дійти вбогим своїм розумом тієї правди. Де вона, в чім вона?

От Петро каже: комуна — то мужицька правда... Але яка ж це правда, коли Олекса миром крутить, Дениса обсмалили — і по цей день нічого не чути... Ото було приїхали з гиком та криком, перелякали все село, а справа Денисова так і загула... Якби Петро не написав у газеті, то, може, і не приїхали б...

Подумала — і здригнулась: не почув би хто її таємної думи... А то ж — уб'ють...

У другому кутку бабинця, перед святим Пантелिमом, молилась Ониська. Святий Пантелिमон стоїть посеред поля із скринькою в одній руці й ложечкою в другій. Мов би жде, чи не прийде хто до нього по ліки. Янголи шугають у полі, рвуть цілющі квітки для Пантелिमона... І от Ониська стоїть — жде допомоги, і Пантелिमон стоїть — жде хорого.

А що було б, якби взяти та й порубати його, як ото бандити порубали всіх богів дома? Ні один ані писнув... Е, не було й немає ніякої божеської сили, а була людська — це вже добре знає Ониська. А тимчасом до церкви прийшли і Яким-комсомолець, і Хома-безвірник, і кооператори... Чого їх принесло?

А в полі, де янголи рвуть цілющі квітки, як багато будяків... Оце вимальовано будячка так хороше, що

прямо аж колеться, і наче бджілка бере з нього мед. А далі — степ, у степу — буряки. Ех, полола, і копала, і до заводу возила ті буряки, і в кагати їх складала, і в мойці працювала... Денис днював і ночував на заводі... Ех, доля ти дурна, мужицька... У кого нам шукати на тебе ради?.. Бо стоїть Пантелिमон бовдуром, а голова так само болить, як і боліла, а в грудях харчить... А, може, Пантелिमон хабара хоче? Піп же бере, дяк бере, рада бере: всі беруть... Але хай не витріщаються: ще якби помогли, коли бандити грабували, то було б за що дякувати... А на ті тридцять копійок, що Оксана на буряках заробила, купили борошна та хліб спекли. З тим і мирносно неділю зустріли... Хіба піти з церкви та й виплакатиись десь у лісі?.. Ні, треба дотягти справу...

А в церкві було душно. Знадвору її пекло сонце, всередині отарою збились люди, горіли свічки, і дим ладановий туманом стояв коло паникадила. Видираючись на свіже повітря, взад-вперед снували богомольці. По сходах на хори гупотіли непосидящі хлопчики та дівчатка... Церковний староста з дзвоником на капшуді — а капшук на довгій патириді — обходив церкву, збирав гроші — робив дорогу. По цій дорозі протягне свіжим повітрям, а там знову пашисть із середини і знадвору... Але урочисто йде служба: півча дзвінко виспівує «Христос воскрес», і солодко п'янить голову дим ладану, що гоїдається в сонячних хвилях.

Сонце припекло і святих у бабинці: чобітки Євдокії полоцької скривились, як баб'ячі шкарбани в спеку, а будяки за Пантелимоном наче підрізало...

Від духу розтопленої фарби баба Вівдя опритомніла... Якраз пройшов і церковний староста, а за ним із середини церкви дихнуло й людським смородом, і понохачкою, і цибулею, і самогоном...

Баба Секлета не вдержалась:

— Хай бог простить, яка то свинота наш нарід: і до господи преться, як у хлів...

Вівдя привіталась до Ониськи. Цього моменту давно ждали і Мотря, і Секлета.

— Христос воскрес! — солодко привітались вони до мирноносиць. — Приготувались?

— Може, господь сподобить!

— Батюшці щось зготовили? — вщипливо запитала Секлета.

— Та по наших силах.

— Звісно, який поїзд, таке й частування... Ой, бідна ж ти, Онисечко, як же тебе понівечила комуна!

Паламар, повертаючись із дзвіниці, перебив розмову.

— Пора, бабо Вівде, ставайте до своєї справи...

Додав, шуткуючи, Онисьці:

— Ходім, Онисю, на цугундер...

Мирноносиць як струнуло: ще жовтіше стало обличчя Вівді, зажеврили покірні чорні очі. Ониська суворо втопила в землю очі.

Прийшов для мирноносиць довгосподіваний час...

IX

Потушилися парубки, ніяково скривились, але, коли побачили, що баби та молодці стали під мирноносну ікону, почали розбирати хрести й корогви. Трохи й до сварки не дійшло: Яким-комсомолец хтів нести золотого хреста, а Сергій Буржуєнко й собі до цього хреста потягся, але довелось йому уступити Якимові, бо Хома-безвірник артос узяв і таке загнув на Буржуєнка... Ой, ходили, мовляв, куркулячі душі — прийшла черга й пролетаріям походити... А щоб діло цілком вийшло на революційний зразок, пустили попереду хресного ходу незаможника Данила Карнавку з червоним прапором, на якому написано по-московському: «Религія — опиум

народа». Карнавка почав було сперечатись — не хотів дурно йти, але, почувши від Якима та Сергія, що після водосвятія буде «по чарці», а на закуску — артос, негайно збігав до зборні й приніс прапор.

Тимчасом незаможник Филип Калитка шепотів батющці, щоб хресний хід пройшов його двором; середняк Тишко попередив, що коло свого двору він виставив стіл — щоб свята євангелія відпочила... і колишній куркуль Грицай, у заяложеному жупані, з посмішкою поглядав на всю справу: мовляв, побачимо, як то пролетарія господеві утне... Він задалегідь договорився з попом, що коло його поля буде «велика єктенія», а після водосвятія криниці — «що бог послав»...

Гугнявим, старечим голосом піч почав: «Христос носкресе...» Дяк підхопив хрипким, але міцним підсамогонцем басом. А півча гукнула. Співали хороше: дзвінкі дівочі голоси, що так завзято колись виводили «Ще не вмерла Україна», а трохи згодом — «Повстаньте, гнані і голодні», також щиро, дзвінко й завзято виспівували великодні канони. Соковиті тенори та баски усердцю, щоб усі чули й знали, дотягли журливо-веселі акорди.

Хресний хід рушив. Ударили в дзвони...

Сонце виблискує на іконах та хрестах. Синє небо жменями кидає легенький вітрець, а він свіжить спітнілі обличчя. Дзвони ж гудуть... Стомляться — перестануть. Але як зачують, що в Мирівці дзвонять, у Русачівці дзвонять, в Долині дзвонять... то знов загудуть, аж в ушах лящить... І тоді тільки вгамувались, як за селом, коло Грицаєвого поля, став хресний хід на «велику єктенію»...

Тут його догнали й господині з кошиками та вузлами в руках. В кожному кошику — «як дбаєш, так маєш»: для батюшки — пляшечка слив'янки, печена курка та «баба»; для «мира хрещеного» — пляшка-дві самогону на вишнях та пиріжки з горохом; для дітвори — коржики,

а старцям — пиріжки з капустою. Для всякого випадку за пазухою — пшенична паляниця, в руці — глечик із варенухою та у вузлику десятків зо три вареників із калиною... І ще дітям на гостинець — з десяток крашанок...

Все з'їдять люди добрі. Батьків-матерів пом'януть. А кришки в житах розсіють — гостинець пташкам, щоб поле доглядали...

Пріська Писаренкова, жвава чорнява московка, останньою догнала.

— Хай господь простить — і до церкви не встигла: пиріжки пекла...

— З Мироносною будьте здорові!.. І я забарилась: паляниці довго не сходили... А хто ж то в мирносноцях?

— Та пролетарія ж... Як їх батюшка й допустили?! Байстручка та скажена московка... і Вівдя посеред молодниць вперлась... А Онисьці в сніжках і зовсім не личить... Ну, та перед господом всі рівні... Господи, помилуй, господи, помилуй... Христос воскрес із мертвих...

Баби почали підсміювати її оточили мирносноць.

У першій парі несли мирносну ікону Вівдя та Ониська. Одарка із Санькою йшли другою парою.

Опустивши очі в землю, мирносноці відчували на плечах велику вагу ікони. І на цій вазі була сконцентрована їхня увага. Піт котився на обличчя мирносноць, курява забивалась в ніс і очі... Мліли плечі. Але величний спокій панував у чотирьох душах мирносноць: вони йшли гефсиманською стежкою до гробу господнього, де є прощення й любов... Чим важче під вагою ікони, чим частіше спотикається стомлена нога, тим солодший спокій у душі, тим більше надії, що господь прийме жертву...

Обличчя мирносноць світилися тихою радістю. Бліда виснажена Санька засмагла під сонячним промінням

і здавалась ще кращою. Одарка солодко позіхала; вона почувала, що Марія Єгипетська помагає — чим більше пітніє Одарка, тим легше їй... У Оніськи свербіла на щоді рана: сила святих мироносниць себе показує — рана підживає... А у Вівді лежала на серці світла покірنا думка: коли то господь покличе її до себе...

Раптом над самісіньким ухом у мироносниць почувся подих злого духа...

Долинянські парубки йшли на зміну до заводу; побачили хресний хід — зупинились і почали тюкати та матюкати. Данило Карнавка підняв угору червоного прапора... Долинянці замовкли, роздивляючись.

— Тю! Дивись: ці дурні цілі ворота титирять! Мироносниці!.. А та он не молодичка, а писанка...

— Одарка Іванькова — московка, запам'ятай, ги-и-и...

— А що то за відьми?

— То Петрова мати... Отого чорнявого — в ко-стопальні за старосту... А то — Денисова жінка. Того, що на Голубовому шинлі обсмалили, як свиню, ги-ги-ги!

— Значпться, староста наш у комуністах, а мати його в мироносницях! Тю-у!.. А оту смугляву я давно знаю — Олекси Туманського прибуду... Ка-хи! Тю!

— Мені, товариші, більше за все до серця принав нп. Подивіться: наче облізлий кіт... Хрест побий! Давай розженем... Тю! Ка-хи!..

Мироносниці ще нижче схилили голови — вони проходили гефсиманську стежку, де нечистий дух оману пускає... Може, і постраждати сподобить господь...

Данило Карнавка грізно махав прапором; Яким із Сергієм передавали декому хрести і, хитнувши головою до тенорів та басів, вже були готові кулаками розмовляти з долинянами. Пилип Калитка, Тишко, Грицай, за ними вся громада стали наготові, щоб ударити на ворогів іззаду від вітряка.

Але тут із баб'ячого гурту остервеніло вихопилась чорнява Пріська Писаренкова. Крикнула долинянам:

— Гей, ви, босяки! Сюди гляньте!

Враз повернулась спиною до парубків, нагнулась і закотпла спідницю з сорочкою... Білий зад блиснув на сонці... Одночасно баби й молодіці і мала дівчора погрожуючи вигукнули вороже й презирливо:

— Жидівські попихачі! Стерво заводське!..

Шалений регіт, тюкання та лайка кружнули в повітрі... А піп затяг «Христос...» — півча підхопила: дзвінкі дівочі голоси вкрили всі звуки...

Хресний хід пішов своєю дорогою.

Навкруги гули дзвони, жайворонки виспівували над полями, і хвилями котилися жита...

Х

Вівдя й Ониська обсапували картоплю... Сонце весело поглядало на старих жінок: одній воно ласкало вже піджилу рану, а в другої ще дужче білило чорний волос. Зелена сила весни була в найменшій бур'янинці, що конала, підрізана сапою, і в блакитно-темному небі, повному ранньої спеки... Але невеселі були працівниці.

Мовчки обсапували картоплю... Від гробів підійшла Одарка. Привіталась. Баба Вівдя розіслала мішок — попрохала сідати.

— Як тобі? — спитала байдуже.

— Та наче полегшало. Як вас бог милує? Принесла вам свіженьких пиріжечків... Мати спекли.

Вівдя й Ониська сіли до молодіці, взяли по пиріжку — не перехристившись, почали їсти...

Одарка здивовано поглянула на бабів: правда, Ониська з горя могла забути перехриститись, а от найстарша мирноносниця... Молодиця насторожено-стурбовано поглянула на бабу Вівдю: покійне тихе обличчя з ясними

чорними очима було скорботне... А від того, що сонце так широко сяяло над світом і так сонячно-зелено було на городах, в садках — де тільки око бачило, — від того ще сумнішими здавались обличчя старших мироносниць.

— Що то з вами? З лиця змінилися...

— Може б, на час не обсапувати картоплю... Поперек ломить?

Одарка недовірливо спитала:

— Може, гидуєте наші пиріжки їсти? Мати їх учили й пекли... Я в ці справи й сама не входжу...

— Ні, дочко, так щось на серці пече. Таке зі мною скоїлось, що й не знаю, з чого почати, що сказати...

Ониська хмуро промовила:

— Кажи. А то мовчить, наче закаялась...

— Хай буде по-вашому. Вкупі спасались — вкупі й пожурилось... Ото розійшлися ви, зосталась я сама в бабинці.

Сиджу та й жду: чи паламар прийде, а, може, піп — замкнути церкву. Та ще й думка була: останнє благословення взяти...

Вже й сонечко зайшло, сутеніє в садку коло церкви. Я — голодна, аж шкура болить, та й натомилася за день: плече намулила, ноги — хоч одрубай...

Нарешті чую: прийшли обидва. Ще у воріт піп до паламаря гукає:

— Діду, зачиняй кошару.

Як кип'ятком, обшпарило мене це слово. Піп, а на святу церкву таке слово сказав! Не встигла я розміркувати, як входить він до бабинця. До мене.

— Чого тобі?

Похитується, пахнуло слив'янкою.

— Прошу останнього благословення...

А піп лап мене за цицьку та під пелену. Старе слиняве стерво, а на підпитку — як бугай. Примощує мене на ослінчику й голубить:

— Дуняша — милайя.

Ну, сестри, наче полуда впала з моїх очей: пекельний гнів і огида пахнули в серці... Як двигну йому ногами по ковбасах та як стусону в груди... Схопилась на ноги:

— Будь ти проклятий і з своєю конарою, і всіма святими, і тим світом...

Плюнула й вийшла з бабинця. Іду додому — і такий мене плач охопив, сказати не можу... Прийшла до хати, як свиня з ковбані.

Петро сидить за столом, розглядає якусь книжку. Запитує:

— Одговілись, мамо? Сідайте до чаю.

Бляшаненький самоварчик: кипить — хукає під стелю, парою обходить богів... В хаті рожеві сутінки. Я рада, бо обличчя моє горить, як набите. Потроху піднімаю погляд на Петра: чи не довідався часом, як мати відговілась? Ні: налив чаю, підсунув печеню...

— Що це з вами? І добровечір мені не сказали!

— Вибачай, козаче, стомилась я...

— Мені в заводі розказували, як ви трудились з мироносною іконою... як долиняни хтіли розігнати ваш хресний хід. Та побоялись, кажуть, комуністів... А я оце їду з заводу, побачив з роздолу тополі коло школи, наші зелені шпилі, церкву посеред оселі — сумом і тугою потягло мене за серце... І поспішав чогось додому. Боявся, не трапилось би чого. У нас такий звичай: як переп'ються після водосвятія, неодмінно, щось скоїться... Вже на заводі чутка прийшла: Хома артоса вкрав...

— Не всі ж такі дурні, як долиняни. А на водосвятії була зашита: і Хома, і Карнавка, і Яким, і конерація. А людей найшло — яблуку ніде впасти.

Петро широко засміявся.

— День святковий, гарний: у хаті сидіти нудно. Пішли до церкви на розвагу... Та на всякий випадок — на очі богові показатися... Так-так... Ой, довго ще це буде...

Вичитав я, що князь Володимир, отой, що стоїть у Києві над Дніпром, з хрестом у руці, силоміць загнав князя у Дніпро і похристив, а старих богів скинули в річку. Несе Дніпрова хвиля богів до моря, а Володимирові хрищеники по березі за богами... Кричать: «Видибай, наш боже, видибай, господи!» Не вилізли старі боги, а баба Кривобочиха ще їй тепер їм молиться: «Видибай, боже, видибай». Бачите, як той дурман довго сидить у людях...

— Ой, це ж правда! — вигукнула Одарка здивовано. — Справді, так і мене учила... Та звідкіль же Петро довідався?

— І я його про це считала.

— Вичитав — одказує.

— Та ще й от що вичитав. Один учений ось-ось додубається, з чого то почалось життя. Те, що курчат можна виводити без квочки, машиною — це ви бачили в конерації...

— Щоб курчатко вивести хоч би й машиною, треба яйце мати.

— Отже, вчений над цим і б'ється.

— Нема чого йому битись: хай півня считає... Буде тоді знати, що раніше стало: чи курка, чи яйце...

— Е, ні! Він таки достукається: без півня й курки яйце буде, а після того знайде, як і порося в машині викохати, а там... може, і дитину...

Потьмарилось у мене в очах... Почуваю, що не маю слів сперечати з ним. Все-таки кажу:

— Ет, чорт-батька-зна, що вигадують, аби людей дурити...

— Не дурити, а роздурювати. Як тільки наука дійде до цього, кінець усяким богам і... мирносницям...

Весело додає:

— І в моєї матусеньки якійсь мішечок гороху в за-сіці зостанеться...

— А ти скільки перетягав того гороху до Саньки?

Уважно поглянув на мене Петро. Давно його таким не бачила. Питає:

— Хочете знати правду?

- Ну - ну, розкажи про вашу шгунду.

— Це, мамо, пролетарський звичай, у всіх світів і народів однаковий: любов до найбіднішого, до найменшого в людській громаді. Горох пішов у складчину на нову сорочку Саньці. В цьому, мамо, новий закон і звичай — комунна!

Слухаю його.

Серце хоче вірити, а язик питає:

- А як Олекса - кат? А долинянські хлопці? А Хома?

Це кукіль у пшениці. Ми його скоро виберемо, а Хомі артос вийде черствим гречаником...

— Знов колотнеча?

— На цей раз тиха й безкровна: викидай кукіль... Але через велику любов є й велика жорстокість... Ми до всього доконалися. Я послав нову вістку до газети — надрукують, а там діло піде своєю чергою. Раніше не писав: боявся щось неправдиво описати...

— Он що...

Я була так стомлена, що й каганця не світила. Так і спати полягали. В забитій думками голові стукала по-півська ласка:

— «Дуняша, милайя»...

XI

Так і заснула. І сниться мені: з щирим серцем і ясним оком вийшов увесь світ на толоку — пшеницю жати. Від Переправки на Низькодоли, скільки видно, жовтіє степ зрілим колосом. На обніжках сині волошки гоїдаються... Люди і наші, і не наші: білі, чорні, жовті... китайці, московці, поляки... Василь - дід — за комісара: на коні гасає — розпорядок дає. А машина жне, машина снопи в'яже, машина молотить, машина коржі пече...

Стою — дивлюсь, роззявивши рота... Диво-дивне. А тут з якоїсь іншої машини як вискочить свиня, за нею друга, третя... Наче машина, пороситься. Старенький дідок в окулярах на машину поглядає, гайки підкручує, до мене й каже:

— Оце, бабо Вівде, як бачите: свиней маємо. А для людей я придумав таке: лізьте в он-ту машину — вилізете молодю дівчиною... Ще, — каже, — поїмо коржів із медом і потанцюємо гопака...

До Переправки ж по воду юрба преться. Василь до мене гукає:

— Не дурно ми чистили криницю в Переправці, га?! Бач, де мужицька правда ходила! Не збрехав мій покійник дід, хай його штаням легко згадається...

Микита-француз, у новеньких гультіках, аж заюшився, кричить:

— Я вам казав!..

А Вівдя, княгиня полоцька, в парчевому караблику, підтикала спідницю й кладе копи, із снопів волошки видирає...

— Здоровенькі були, бабо Вівде, ідіть-но до мене! Я вам щось скажу: ви стільки разів мене просили. Та де ж ваші мирносниці?!

Тут Петро десь узявся. Хвалить урожай:

— Добра пшениця — без куколя...

Дідок в окулярах тягне мене до машини, що із старого робить молодого!.. Сумліваюсь, а так мені хочеться пожити!.. І тільки-но повернулась до тієї чудотворної машини, як побачила під ногами яму. І стою я на шляху, що перекопано ямою, дивлюсь туди, а там піп печеною цибулею мирносну ікону начищає... А до машини йдуть інші стежки. Чи лізь у могилу до попа з печеною цибулею або ж нову стежку вибирай...

Отаке-то наверхлось мені вночі. Розказала все, як на сповіді: порадьте, сестри, на яку ступити, до якого берега плисти?

Вівдін сон підбадьорив Ониську. Вона жваво міркувала:
— Сон на понеділок — пророчий сон. Я під понеділок бачила сон, як Денис мав умерти... Так собі міркую: весь світ пішов за комуну — підемо й ми... Наша стежка — з бідаками... Оце тобі й могила, оце тобі толока, що бачила ти уві сні...

— Бере мене сумління: таке наскудство зробив піп — заїда.

— А наші кращі? Приходив до мене Василь та розказував, що в Ставищах українська церква — і піп, і півча, і чудотворна ікона забалакала до людей по-нашому: так і чеше по-українському... Василь розказував і сміявся: всі хахли до раю попадуть. В оренду взяли царство небесне...

— Василева вдача. На слово не вірить: покажи йому діло... Я те ж надумала...

— Може, розказати всім людям про поца? — запитала схвильовано Одарка.

— Боже борони: і засміють, і заплують — так Дунькою і вмреш.

Баба Вівдя встала, подякувала Одарку за ширіжки; сказала до молодиці:

— Піду я в завод, піду в комуну. Пересвідчусь на власні очі й на власний розум... Там видно буде, до якого берега плисти... Поведу за собою й своїх мирноносиць... Сестри милі, тільки ж нікому ні словечка, бо й нас уб'ють, як убили Дениса...

— І мені з вами можна до заводу? Там, кажуть, доктарша приїхала? Одній якось соромно...

— Обсапаємо картоплю й сьогодні ж підемо.

Тихі, покірні чорні очі, що берегли в собі одвічну тугу й ніжність української жінки, твердо оглянули рідну округу, де бачили вони, хоч уві сні, як жали толокою золоту пшеницю.

БІБЛІОГРАФІЧНІ УВАГИ

Твори К. Анищенка в перекладі російською мовою друкувались :

1. «Ніч у саду» в журналі «Прожектор», № 7, 1923 р., М.
2. «Цвіркун» в журналі «Прожектор», № 11, 1923 р., М.
3. «Сочевидя» в журналі «Огонек», № 23, 1923 р., М.
4. «Сочевидя» в газеті «Красный воин», № 77, 1923 р., М.
5. «Служба божа» в журналі «Огонек», № 29, 1923 р., М.
6. «Ткачихи», в журналі «Прожектор», № 10 (32), 1924 р., М.
7. Московське видавництво «Круг» видало 1924 р. оповідання К. Анищенка «Сверчок», «Ніч у саду», «Сочевидя» — переклад з української.
8. Московське видавництво «Гудок» видало 1925 р. додатком до газети «Гудок» оповідання К. Анищенка, переклад з української, тираж 50.000.
9. У збірнику «Горн» (кн. V і VI за 1925 р.) уміщено частини із оповідання «Ткачихи».
10. Державне військове видавництво РСФРР видрукувало 1926 р. «Ніч в саду», переклад з української.

ЗМІСТ

	Стор.
Баланс	5
Ніч у саду	35
Зустріч	43
Цвіркун	52
Мати	59
Сочевиця	72
Побачення	83
Служба божа	115
Кулина	123
Мед	134
Мироносиці	144
Бібліографічні уваги	187

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ ПРОДАЄТЬСЯ ТАКА ЛІТЕРАТУРА

Васильченко, С. - - Повна збірка творів.

т. I -- Стор. 312, ц. 1 крб. 30 коп.

т. II - » 374, » 1 » 75 »

т. III -- » 306, » 1 » 30 »

Гулак-Артемовський — Твори. Стор. 383,
ц. 1 крб. 80 коп.

Стефаник, В. Вибрані твори. Стор. 138, ц. 1 крб.

Франко, І. — Вибрані твори. Стор. 326, ц. 2 крб.

Поштові відділи Держвидав у надсилають
накладною платнею кожному книжку всіх видавництв СРСР.

Пересилка й пакування на всі замовлення
за кошт Держвидав у, коли замовлення наперед
оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня, 17. Поштовий Відділ ДВУ.

Київ, вул. К. Маркса, 2. Поштовий Відділ ДВУ.

Одеса, вул. Лассаля, 33. (Насаж) Поштовий Відділ ДВУ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров., 2

Філії та книгарні по всіх округових і значніших
містах УСРР.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Харків, вул. К. Лібкнехта, 31

ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ ПРОДАЄТЬСЯ ТАКА ЛІТЕРАТУРА

Г л і б о в, Л. — Байки. Стор. 216, ц. 55 коп.

Г о л о в к о, А. — Бур'ян. Стор. 35, ц. 1 крб. 50 коп.

С е р а ф і м о в и ч, А. — Залізний потік. Сторін. 243,
ц. 1 крб. 60 коп.

Ф р а н с, А. — Повстання анголів. Стор. 301, ц. 2 крб.

Ш і л л е р, Ф. — Балади. Стор. 130, ц. 1 крб. 15 коп.

Поштові відділи Держвидав у надсилають накладною платнею кожну книжку всіх видавництв УСРР.

Пересилка й пакування на всі замовлення за кошт Держвидав у, коли замовлення наперед оплачується готівкою.

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня, 17. Поштовий Відділ ДВУ.

Київ, вул. К. Маркса, 2. Поштовий Відділ ДВУ.

Одеса, вул. Лассаля, 33 (Пасаж). Поштовий Відділ ДВУ.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КНИГОТОРГОВЕЛЬНИЙ ВІДДІЛ

Харків, 2-й Радянський пров., 2

Філії та книгарні по всіх округових і значніших
містах УСРР.

Ціна 90 коп. (Р)

3776